

Research Paper

Introduction to Early Islamic Pottery from Chamshir- Gachsaran; With Emphasis on Painted Ware; Case Study: Site 091Ali Hozhabri*¹ , Zabih-ollah Bakhtiyari²

¹ PhD in Archaeology, Expert of Iranian Center of Archaeological Research, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism

² Candidate of PhD in Archaeology, Art and Architecture Faculty, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran

10.22080/HPAI.2024.26684.1006

Received:

January 9, 2025

Accepted:

March 7, 2025

Available online:

April 14, 2025

Keywords:

Early Islamic Era, Chamshir, Nomadic Architecture, Painted Ware

Abstract

The rescue excavation is carried out to register and record data at risk of destruction in development projects, such as the construction of the Chamshir Dam near Gachsaran in the Kohgiluyeh & Boyer-Ahmad province, which was continuously explored over three consecutive seasons. During the excavation at Site 091 in Chamshir in the winter of 1401, a building with three distinct spaces, along with pottery fragments, stone tools, and a small number of glass items, was discovered. Here, we aim to introduce the pottery of the area through field research and library studies, which are among the most significant archaeological findings in this area. Although the pottery is simple, they are of great importance for the stratigraphy of the sites in this region. Among the recovered pottery, decorated pottery can be seen, which has sparked much debate among researchers regarding its dating, with some attributing it to the 2nd century A.H to the Qajar period. It seems that the decorated pottery of Site 091 in Chamshir can be dated back to the 3rd to 5th centuries A.H.

*Corresponding Author: Ali Hozhabri

Address: Tehran, Iran

Email: Ali_hozhabri2001@yahoo.com

Tel: 09375897386

Extended Abstract

1. Introduction

In archaeological activities, pottery is the most abundant finding and therefore one of the most important data for relative dating of ancient sites. Kohgiluyeh was also part of Fars province in the early Islamic centuries and was considered as a significant region (Sepidnameh et al., 2017: 70). Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad province, especially before the Islamic Revolution of Iran, were known as a nomadic (tribal) area. In the past, the economic basis of the nomads in the region was mainly livestock, and generally, the life of tribes and nomads in various aspects is dependent on livestock. The migration of tribes within the region has led to the formation of internal communication routes, which are referred to as "tribal routes." Each tribe in the Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad region has its own specific tribal route, which they have been passing through for centuries, and many of them pass through difficult-to-cross passes, valleys, and mountainous areas. The length of tribal routes is not the same for different tribes and may vary from a few to several hundred kilometers (Safinejad, 1989: 277). The importance of understanding tribal routes lies in understanding the livelihood system of the people in this region, as one of the significant phenomena of the archaeology of the region, known as "pre-historic pottery", has been attributed to nomadic groups scattered in the territory of Kohgiluyeh. The well-known phenomenon of the expansion of handcrafted incised pottery, known as prehistoric pottery, can be considered as one of the fixed components of the Giluyeh tribe, which existed in most non-urban areas until the 8th century AD. Studies have shown that this incised pottery in the Boyer-Ahmad region has a light

orange-brown to red or cream-colored clay. Most of the pottery is covered, especially with cream-colored coatings on vessels with light orange-brown clay. In terms of decoration, most of the pottery is decorated with dark red to brownish-red incisions, mostly in the form of wide bands and irregular wavy lines, generally drawn hastily and inaccurately. The forms of vessels decorated in this manner include small round jars, pots, flat plates, and shallow bowls (Whitcomb, 1382: 84). The concentration of ceramic production alone indicates the existence of a certain distribution system, in which, besides pottery, other goods and services, or both, are offered. In other words, the concentration of ceramic production indicates the existence of a local exchange system (Majidzadeh, 1368: 114). The production and distribution of prehistoric pottery in the remains of dual climate settlements (cold and warm climates) in Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad indicate a pattern of seasonal agriculture and pastoralism. The distribution of this type of pottery indicates a coherent economic pattern for this region during the Middle Islamic period (Whitcomb, 1382: 86). Based on archaeological findings, it is assumed that this type of pottery in Fars is related to nomadic relationships, and its dating (4th to 7th centuries AD) corresponds to the hard pottery and other areas in the west of Shiraz (Ibid: 322). If we accept the assumption that prehistoric pottery was locally produced in Kohgiluyeh, the presence of this pottery in Islamic areas of Fars indicates the out-of-area trade of this vital industry to surrounding areas. It seems that two factors have been effective in the expansion of this phenomenon: 1- Extensive connections between Khuzestan and Fars, and Khuzestan and Isfahan during the early and middle Islamic centuries, with their transportation routes passing through the

current Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad region. 2- The livelihood system of the people in this region, based on animal husbandry, carried out in seasonal pastures and migratory routes. Studying the out-of-area communication routes of Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad will greatly help us understand this issue (see: Sepidnameh and Khalidi, 1392; also: Sepidnameh and Kakaki, 1395: 173-174).

2. Discuss

The text discusses the significance of incised pottery from the Islamic period, also known as prehistoric or pseudo-prehistoric pottery. It mentions that this type of pottery is one of the most important archaeological data in Western Asia during the Islamic period. The term "incised pottery without glaze" is suggested as a more comprehensive and accurate description from a typological perspective. The text also highlights the widespread distribution of this type of pottery across various regions in Iran and even beyond, including Fars, Khorasan, Central Iran, the Persian Gulf islands, and areas in Iraq and Syria.

Furthermore, it mentions that despite the initial assumption that incised pottery from the Islamic period was mainly found in southern and southwestern Iran, further research has revealed its presence in various parts of the country, including mountainous and foothill settlements as well as urban and rural areas. The text also discusses the dating of this type of pottery, with some scholars expressing doubts about its dating and suggesting it may belong to the middle and late Islamic periods.

The description of the incised pottery from Site 091 Chamshir indicates that it is generally made of clay with an orange, red, or light brown color and is characterized by thin mineral adhesive. The surfaces of these pottery pieces are often covered

with a thin glaze in various shades of red, orange, and light brown. The incised motifs on these pieces typically consist of simple geometric patterns such as wide bands, wavy lines, chevron patterns, zig-zags, and repeated triangles. It's noted that these pottery pieces generally have a more delicate body compared to other types. Out of the total collection studied, 52 pieces of incised pottery were identified.

The provided text discusses the presence of incised pottery in the research area within the Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad regions. It mentions the identification of 91 sites with famous pseudo-prehistoric pottery out of a total of 273 identified archaeological sites. These sites include locations such as Caravanserai Mohammadabad in Kohgiluyeh and the Kombous Bonari site.

The text also discusses the initial assumption that the presence of incised pottery from the Islamic period in areas with a dual climate indicated a pattern of seasonal agriculture and pastoralism. However, further research has revealed the presence of this type of pottery not only in mountainous and foothill settlements but also in urban and rural areas. Some scholars have expressed doubts about the dating of this pottery, suggesting that it may belong to the middle and late Islamic periods.

The description of the incised pottery from Site 091 Chamshir indicates that it is generally made of clay with an orange, red, or light brown color and is characterized by thin mineral adhesive. The surfaces of these pottery pieces are often covered with a thin glaze in various shades of red, orange, and light brown. The incised motifs on these pieces typically consist of simple geometric patterns such as wide

bands, wavy lines, chevron patterns, zig-zags, and repeated triangles. It's noted that these pottery pieces generally have a more delicate body compared to other types. Out of the total collection studied, 52 pieces of incised pottery were identified.

3. Conclusion

The conclusion drawn from the research on Site 091 Chamshir indicates that it consists of three parts: a) two similar building units with a corridor and three rooms, and b) two rooms resembling storerooms. Due to its unique geographical conditions with suitable winter precipitation and warm summers, this four-sided architecture is likely associated with semi-settled tribes. The pottery found at this site, especially the incised pottery without glaze, suggests

that this site was likely in use from the 3rd to the 5th century AD. The pottery is divided into two main categories: glazed pottery and unglazed pottery, with the glazed pottery comprising a very small number. The unglazed pottery is further divided into two major categories: simple pottery (beige, red, and gray) and pottery with decorative elements (incised, added designs, and incised pottery). Incised pottery is a well-known type in the Near East, dating from the 2nd to the 8th-9th century AD. However, further detailed research conducted in the Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad province suggests that the painted pottery belongs to the 3rd to 5th century AD. Therefore, with greater emphasis, it is highly probable that Site 091 Chamshir belongs to this time period.

References

- Azadi, Ahmad, (1388). "The Second Chapter of Archaeological Studies in the Kuhgiluyeh Region". *Archives of the Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism Organization of Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad Province* (Unpublished) (in Persian)
- Amirani-Pour, Mahboubeh; Saeed Amirhajiloo & Sara Saqqaii, (1397). "A Study of Unleaded Pottery (Prehistoric) in Islamic Period Sites in Narmashir Plains, Kerman". *Parseh Archaeological Studies*, No. 3 (Spring 1397): 149-165 (in Persian)
- Amirhajiloo, Saeed & Saqqaii, Sara, (1397). "Expansion and Diversity of Islamic Period Pottery Types in Narmashir Plains Settlements, Kerman". *Pazhuhesh-haye Bastanshenasi-ye Iran (Iranian Archaeological Research)*. No. 19 (Winter 1397): 207-226 (in Persian)
- Amiri, Mosayyeb; Mousavi Kooohpar, Seyed Mehdi & Khademi Nedoushan, Farhang, (1391). "Classification and Typology of Sasanian-Islamic Pottery in Bishapur; A Case Study of Pottery from the Ninth Season of Excavation". *Motaleat-e Bastanshenasi (Archaeological Studies)*. No. 5 (September 1391): 1-32 (in Persian)
- Badi'i Gurti, Majid, (1400). *Excavations at Site 091 Chamshir*. Archives of the Archaeological Research Institute (Unpublished) (in Persian)
- Pakbaz, Davood; Javad Neyestani & Hassan Karimian, (1398). "Locating the City of Ziz Based on Historical Sources and Archaeological Studies". *Motaleat-e Bastanshenasi (Archaeological Studies)*, Vol. 11, No. 2 (Fall and Winter 1398): 37-56 (in Persian)
- Khanipour, Morteza & Firouz Mahjoor, (1392). "Stylistics and the Relationship between Role and Form of Islamic Pottery in Baths". Birjand: Birjand University: 1-16.
- Rajabi, Nowruz, (1394). "Archaeological Findings of the Second Season of Excavations at Madabad Alamardasht". *Pazhuhesh-haye Bastanshenasi-ye Iran (Iranian Archaeological Research)*. No. 9 (Fall and Winter 1394): 175-194 (in Persian)
- Zaferanloo, Roghayeh, (1384). *Report on Survey and Determination of the Boundary of Qaleh Giv*. Birjand: Documentation Center of the Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism Organization of South Khorasan Province (Unpublished) (in Persian)
- Samner, William & Donald Whitcomb, (1388). "Settlement System in the Islamic Period in Fars from an Archaeological Perspective". Translated by Mohammad-Hassan Zaal, *Pazhuhesh-haye Bastanshenasi-ye Modares (Modares Archaeological Researches)*. Year One, No. 1: 102-111 (in Persian)

- Sepidnameh, Hossein & Sohrab Khalidi, (1392). "Historical Geography of Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad in the Islamic Period". *National Conference of Iranian Archaeology*, Birjand: Birjand University (in Persian)
- Sepidnameh, Hossein & Salehi Kakki, Ahmad, (1395). "Nomadic Settlements in Kohgiluyeh during the Islamic Period (Case Study: Deli Yasir Site)". *Pazhuhesh-haye Bastanshenasi-ye Iran (Iranian Anthropological Research)*. Vol. 6, No. 2 (Fall and Winter 1395): 157-177 (in Persian)
- Sepidnameh, Hossein & Salehi Kakki, Ahmad, (1400). "Sasanian-Islamic Caravanserais in Southern Iran (Case Study: Mohammadabad Caravanse-rai in Kohgiluyeh)". *Motaleat-e Irani Eslami (Journal of Islamic Iranian Studies)*. Vol. 11, No. 2 (Summer 1400): 119-149 (in Persian)
- Sepidnameh, Hossein; Salehi Kakki, Ahmad & Hashemollah Sepehvand, (1396). "Cultural Base of Qal'eh-ye Jass and the Fire Temples in the Early Islamic Centuries". *Pazhuhesh-haye Tarikhi (Historical Research)*. No. 34 (Summer 1396): 67-88 (in Persian)
- Sepidnameh, Hossein; Salehi Kakki, Ahmad; Hosseini, Seyyed Hashem & Ebrahim Rayegani, (1401). "Castles and Defensive Fortresses of Rostaq-e Baladshapur from the Perspective of Political-Administrative Geography". *Athar*, Year 43, No. 1 (Spring 1401): 42-63 (in Persian)
- Soraqi, Naematollah, (1390). *Archaeological Survey of the Chamshir- Gachsaran Dam Basin*, Archives of the Archaeological Research Institute (Unpublished) (in Persian)
- Sharahi, Ismail & Hossein Sadighian, (1398). "A Study of Islamic Middle Ages Pottery in the Underground Tunnels of Tehiq-e Khomeyn". *Parseh Archaeological Studies*, No. 8 (Summer 1398): 141-158 (in Persian)
- Shirvani, Ghader; Reza MehrAfarin & Mar- yam Kordestani, (1394). "Chronology of the Ancient Site of Kanbinu (Goyne Hill) Based on Systematic Pottery Study Findings". *Pazhuhesh-haye Bastanshenasi-ye Iran (Iranian Archaeological Research)*. No. 9 (Fall and Winter 1394): 87-106 (in Persian)
- Sadighian, Hossein & Gholami, Hossein, (1391). "Islamic Unleaded Pottery (Prehistoric) in Iran". *Pazhuhesh-haye Bastanshenasi-ye Modares (Modares Archaeological Research)*. Vol. 6 and 7: 142-134 (in Persian)
- Asgari Alamouti, Hojatollah, (1395). "Reinterpretation of Nishapur Pottery Engravings in the Fourth Century AH with a Focus on Religious Beliefs and Astronomical Predictions". *Khorasan-e Bozorg (Greater Khorasan)*. No. 25 (Winter 1395): 15-28 (in Persian)
- Ataei, Mohammadtaghi, (1395). *Report on the Archaeological Studies Program of the Chamshir Dam Basin*. Gachsaran County, Kohgiluyeh and

- Boyer-Ahmad Province (First Season, Winter 1395), Four Volumes (Volumes One to Three: Survey Results and Volume Four: Predictive Results), Archives of the Archaeological Research Institute (Unpublished) (in Persian)
- Ataei, Mohammadtaghi, (1398). *Report on the Archaeological Studies Program of the Chamshir Dam Basin*, Gachsaran County, Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad Province (Second Season, Farvardin 1398), Archives of the Archaeological Research Institute (Unpublished) (in Persian)
- Alamdari, Kourosh, (1388). *Report on the First Season of Archaeological Studies in Northern Boyer-Ahmad*. Archives of the Cultural Heritage Organization, Handicrafts and Tourism Industries of Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad Province (Unpublished)
- Farajami Mohammad & AliAsghar MahmoudiNasab, (1399). "Investigation and Analysis of Archaeological Findings from the Fourth Season of Excavations at Kahanak Site, Sarbisheh County - South Khorasan". *Parseh Archaeological Studies*. No. 14 (Winter 1399): 101-123 (in Persian)
- Ghezelbash, Ebrahim & Ahmad Parviz, (1392). "Study of Islamic Period Settlements in the Southern Zagros Mountains". *Motaleat-e Bastanshenasi (Archaeological Studies)*. Vol. 5, No. 2 (Fall and Winter 1392): 113-128 (in Persian)
- Labaf Khaniki, Rajabali, (1386). *Speculation Report on the Old City of Ghayen*. Birjand: Documentation Center of the Cultural Heritage Organization, Handicrafts and Tourism Industries of South Khorasan Province (Unpublished) (in Persian)
- Mollasalehi, Hekmatollah; Mohammad-Ismael Esmaeili Jolodar & Alireza Khosrozadeh, (1398).
"Archaeological Discoveries on Abu Musa Island in the Persian Gulf". *Motaleat-e Khalij-e Fars (Persian Gulf Studies)*. No. 16 (Spring 1398): 6-26 (in Persian)
- Mosavi-Haji, Seyyed Rasoul; Tousi, Mohammad-Mehdi; Shirazi, Rouhollah & Zur, Maryam, (1392). "Typology and Introduction of Islamic Pottery in Baluchistan (Southern Makran)". *Pazhuhesh-haye Bastanshenasi-ye Iran (Iranian Archaeological Research)*. No. 5 (Fall 1392): 140-121 (in Persian)
- Mirzaei, Azita, (1387). *Report on the Survey and Identification of Ancient Sites in Shirvan and Faruj Counties, Northern Khorasan*. Archives of the Archaeological Research Institute (Unpublished) (in Persian)
- Nakhaei, Asiyeh; Jalali, Zahra & Hossein Mehrpouya, (1395). "Introduction to the Ancient Site of Hosseinabad Dehdar on the Route from Jiroft to Hormuz in the Middle Islamic

- Centuries". *Second National Conference on Culture, Tourism, and Urban Identity*: 1-8 (in Persian)
- Whitcomb, Donald, (1382). "Pseudo Prehistoric Pottery from Southern Iran". Translated by Mohsen Zeidi, *Bastanpazhuhi*, No. 11: 95-84 (in Persian)
- Hozhabri, Ali, (1401). *Report on the Rescue Excavation of Site 091: Chamshir Dam Catchment Basin (Gachsaran-Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad)*. Center for Documentation of the Archaeological Research Institute (Unpublished) (in Persian)
- Yaghmaei, Ehsan (Ismaeil), (1386 to 1388). *Archaeological Survey Reports of Gachsaran County, in three seasons (First Season: 1386; Second Season: 1387; Third Season: 1388)*, Archives of the Archaeological Research Institute (Unpublished) (in Persian)
- Yousefi, Saheb, (1385). *Report on the Excavation of Naiband Castle*. Birjand: Documentation Center of the Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism Organization of South Khorasan Province (Unpublished) (in Persian)
- Yousefi, Saheb, (1386). *Report on the Boundary Determination of Bichand Hill*. Birjand: Documentation Center of the Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism Organization of South Khorasan Province (Unpublished) (in Persian)
- Bulliet, R. W. (1992), "Pottery Style and Social Status in Medieval Khurasan". *Archaeology, Annales and Ethnohistory*. A. B. Knapp (ed.). Cambridge University press: 75-82.
- Franke, Ute, (2016). "Unglazed Painted Pottery from the 10th to the 13th century. Magic Motifs". *Herat Through Time (The Collections of the Herat Museum and Archive)*, Ancient Herat, Ute Franke and Martina Müller-Wiener (eds.), Vol. 3, Berlin: 231-271.
- Johns, J. (1993). "The Rise of Middle Islamic Hand-made Geometrically-Painted Ware in Bilad-Al-Sham (11-13th centuries A.D.)". *Colloque International d'Archeologie Islamique*, IFAO, Le Caire, 3-7 Fevrier, Textes Arabes et Etudes Islamiques, Vol. 36: 65-93.
- Kennet, Derek & Regina Krahl, (2004). *Sasanian and Islamic pottery from Ras al-Khaimah: classification, chronology, and analysis of trade in the Western Indian Ocean*. Oxford: Archaeopress.
- Mierzejewska, Marta, (2015). "Kharab-el-Dasht 2013: Pottery. Preliminary report". *Polish Archaeology in the Mediterranean*. vol. 24 (1): 571-579.
- Priestman, Seth M. N. and Derek Kennet, (2023). *Sasanian and Islamic Settlement and Ceramics in Southern Iran (4th to 17th Century AD)*. London: British Institute of Persian Studies, Archaeological Monograph Series.

- Sedighian, Hossein, (2023). "Distribution and Diversity of Islamic Ceramic Types at Archaeological Sites of Khusf County". *Pazhuhesh-haye Bastanshenasi-ye Iran (Iranian Journal of Archaeological Studies)*. Vol. 13, No.1: 37-50.
- Simpson, St John, (2022). "Part Three: Material Culture – Introduction". *Sasanian Archaeology (Settlements, Environment and Material Culture)*. St John Simpson (ed.). Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Simpson, St John, (2022). "Sasanian Pottery: Archaeological Evidence for Production, Circulation and Diachronic Change". *Sasanian Archaeology (Settlements, Environment and Material Culture)*. St John Simpson (ed.). Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Sumner, W.M., and Whitcomb, D., (1999). "Islamic settlement and chronology in Fars: an archaeological perspective". *Iranica Antiqua*. 34: 309-324.
- Whitcomb, Donald, (1987). "Bushire and the Angali Canal". *Mesopotamia*. XXII: 311-336.
- Whitcomb, Donald S., (1985). *Before the Roses and Nightingales: excavations at Qasr-I Abu Nasr, old Shiraz*. New York.
- Whitcomb, Donald S., (1991). "Pseudo-pre-historic ceramics from southern Iran". *Golf-archaeologie Mesopotamien, Iran, Bahrain, Vereinigte Arabische Emirate und Oman*. K. Schippmann et al., (eds.). Bucham Erbach: M.L.Leidorf. 95-112

علمی

معرفی سفال‌های اوایل دوره اسلامی چمشیر- گچساران؛ با تأکید بر سفال منقوش (مطالعه موردی: محوطه ۰۹۱)

علی هژبری*^۱، ذبیح‌الله بختیاری^۲

^۱ دکتری باستان‌شناسی، کارشناس پژوهشی، پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.
^۲ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

10.22080/HPAI.2024.26684.1006

چکیده

کاوش نجات‌بخشی به منظور ثبت و ضبط داده‌های در معرض خطر نابودی در طرح‌های عمرانی انجام می‌گیرد همچون ایجاد سد چمشیر در نزدیکی گچساران در استان کهگیلویه و بویراحمد در سه فصل متمادی مورد کاوش قرار گرفت. با کاوش در محوطه ۰۹۱ چمشیر در زمستان ۱۴۰۱ بنایی با سه فضای مجزا با قطعات سفال، وسایل سنگی و تعداد اندکی شیشه به دست آمد. ما در اینجا سعی داریم با بررسی میدانی و پژوهش کتابخانه‌ای به معرفی سفال‌های محوطه بپردازیم که از بیشترین یافته‌های باستان‌شناختی در این محوطه است. سفال‌ها گرچه ساده هستند اما برای گاهنگاری محوطه‌های این محدوده اهمیت بسیاری دارند. در بین سفال‌های به دست آمده سفال‌های منقوش دیده می‌شود که بین پژوهندگان در رابطه با تاریخگذاری آن بحث‌های زیادی است و آنرا بین قرن دوم ه.ق تا دوره قاجار منسوب کرده‌اند. به نظر می‌رسد که سفال‌های منقوش محوطه ۰۹۱ چمشیر را بتوان به سده‌های ۳ تا ۵ ه.ق تاریخگذاری نمود.

تاریخ دریافت:

۲۰ دی ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۱۷ اسفند ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۲۵ فروردین ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

اوایل دوره اسلامی، چمشیر، معماری کوچ نشینی، سفال منقوش

* نویسنده مسئول: علی هژبری

آدرس: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ایمیل: Ali_hozhabri2001@yahoo.com

تلفن: ۰۹۳۷۵۸۹۷۳۸۶

۱ مقدمه

در فعالیت‌های باستان‌شناسی سفال بیشترین یافته‌ها و به تبع آن از مهمترین داده‌ها برای تاریخ‌گذاری نسبی محوطه‌های باستانی است. کهگیلویه در سده‌های نخستین اسلامی نیز بخشی از استان فارس بود و کوره ارجان محسوب می‌شد (سپیدنامه و دیگران، ۱۳۹۶: ۷۰). استان کهگیلویه و بویراحمد طی دهه‌های اخیر (به خصوص تا قبل از انقلاب اسلامی ایران)، به عنوان منطقه‌ای کوچ‌نشین (عشایری)، شناخته می‌شد. اساس اقتصادی کوچ‌نشینان منطقه را در گذشته دام‌تشکیل می‌داده است و به‌طور کلی زندگی ایلات و عشایر از جهات مختلف به دام وابسته است. کوچ طوایف در درون منطقه سبب شکل‌گیری راه‌های ارتباطی درون منطقه‌ای شده که به ایل راه موسوم است. هر ایل منطقه‌ای کهگیلویه و بویراحمد «ایل‌راه» مخصوص به خودی دارند که قرن‌هاست از آن عبور می‌نمایند و بسیاری از آنها از گردنه‌ها، دره‌ها و مناطق کوهستانی صعب‌العبور می‌گذرند. طول ایل راه برای طوایف مختلف یکسان نیست و ممکن است از چند تا چند صد کیلومتر تغییر نماید (صفی‌نژاد ۱۳۶۸: ۲۷۷). اهمیت شناخت ایل راه‌ها در درک وضعیت سیستم معیشتی مردمان این منطقه از آن روست که گسترش یکی از پدیده‌های مهم باستان‌شناسی منطقه، یعنی سفال موسوم به «پیش از تاریخ دروغین» به گروه‌های کوچ‌روی که در قلمرو کهگیلویه پراکنده بوده‌اند، نسبت داده شده است (ویتکمب، ۱۳۸۲؛ Sumner & Whitcomb, 1999). از پدیده‌های شناخته شده‌ای که از مولفه‌های ثابت طایفه‌ی گیلویه دانسته شده است، می‌توان به گسترش سفال‌های دست‌ساز منقوش، موسوم به سفال پیش از تاریخ دروغین اشاره کرد که در بیشتر محوطه‌های غیرشهری تا سده‌ی هشتم ه.ق وجود داشته است. براساس مطالعات صورت گرفته این سفال منقوش در منطقه‌ی بویراحمد دارای خمیره‌ای به رنگ نارنجی-خرمایی روشن تا قرمز، و یا کرم رنگ است. بیشتر سفال‌ها دارای پوشش هستند، بویژه

پوشش‌های کرم رنگ بر روی ظروفی که دارای خمیره-ای با رنگ نارنجی-خرمایی روشن هستند. از لحاظ تزئینی بیشتر سفال‌ها منقوش به رنگ قرمز تیره تا قهوه‌ای است و به‌طور مشخص اکثر این نقش‌ها به شکل نوارهای پهن و خطوط موجی نامنظم می‌باشند و عموماً با شیوه‌ای عجولانه و با بی‌دقتی کشیده شده‌اند. فرم‌های ظروفی که با این شیوه تزئین شده‌اند شامل کوزه‌های کوچک کروی شکل، سبوها، بشقاب‌های تخت و کاسه‌های کم عمق است (ویتکمب ۱۳۸۲: ۸۴). تمرکز تولیدات سفالی خود به تنهایی دلالت بر وجود نوعی شیوه‌ی توزیع دارد، شیوه‌ای که در آن به جز سفال، کالاها و خدمات دیگر، یا هر دو توأمان عرضه می‌شده است. به عبارت دیگر تمرکز تولیدات سفالی دال بر وجود نوعی نظام مبادله محلی است (مجیدزاده ۱۳۶۸: ۱۱۴). تولید و پراکنش سفال پیش از تاریخ دروغین در بقایای استقرارهای مناطق دوگانه‌ی آب و هوایی (سردسیر و گرمسیر)، کهگیلویه و بویراحمد دلالت بر زندگی شبانی و الگویی از زراعت شبانی-رمداری فصلی دارد. پراکنش این گونه‌ی سفالی نشان دهنده‌ی الگوی اقتصادی منسجمی برای این منطقه در طول دوران میانه‌ی اسلامی است (ویتکمب، ۱۳۸۲: ۸۶). چنین سفال‌هایی در فارس توسط سامنر در سال ۱۹۷۲ میلادی تحت عنوان سفال مادآباد شناسایی و معرفی شده است و مرتبط با سفال‌های سی‌سخت و دائو دختر مورد مطالعه واقع شده‌اند (Sumner & Whitcomb, 1999: 320). براساس یافته‌های باستان‌شناختی، فرض بر این است که این سفالینه در فارس مربوط به روابط کوچ‌نشین است و تاریخ‌گذاری آنها (قرون چهارم تا هفتم ه.ق)، نیز با سفالینه‌های سی‌سخت و دیگر مناطق غرب شیراز مطابقت دارد (Ibid: 322) اگر این فرض را بپذیریم که سفال پیش از تاریخ دروغین تولید محلی کهگیلویه بوده است وجود این سفال در محوطه‌های اسلامی فارس حاکی از تجارت برون منطقه‌ای این صنعت حیاتی به مناطق پیرامونی است. به نظر می‌رسد که دو عامل در گسترش این پدیده موثر بوده است: ۱- ارتباطات گسترده‌ای که بین خوزستان

محوطه‌های ۰۱ و ۵۸ (شهرام زارع)، ۱۹ (حسین سپیدنامه)، ۹۱ (مجید بدیعی گورتی)، ۱۰۶ (سعید امیرحاجلو) و ۱۳۲ (محمدتقی عطایی) ارائه گردید. در پائیز و زمستان ۱۴۰۱ پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری بر آن شد تا به کاوش در محوطه‌های دیگری در این محدوده بپردازند. یکی از مهمترین یافته‌های سفالی در این منطقه سفال‌های منقوش است.

ویتکامب در مقاله «سفال‌های پیش از تاریخ دروغین از جنوب ایران» به معرفی سفال‌هایی پرداخته که در «پژوهش قوم‌نگاری روستای سی‌سخت از ارتفاعات شمال بهبهان» و «بررسی محوطه دائودختر» گردآوری کرده است. وی آنها را با سفال‌های منقوش بدون لعاب دوره اسلامی حوزه لوانت مقایسه کرده و گاهنگاری این سفال را متعلق به سده‌های میانی و متأخر اسلامی دانسته است (ویتکامب، ۱۳۸۲: ۸۶). سامنر نیز در مقاله‌ای با عنوان «سکونتگاه‌های دوران اسلامی و گاهنگاری آنها در فارس از دیدگاه باستان‌شناسی» با همکاری ویتکامب ضمن معرفی و شناسایی سفال منقوش در غرب فارس، این سفال را با نام سفال بدون لعاب از ۵۸ محوطه دوران اسلامی در حوزه رود کر ظروف مادآباد معرفی کرده است (امیرانی‌پور و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۱، به نقل از: Whitcomb & Sumner, 1999: 310). صدیقیان و غلامی در مقاله «سفال اسلامی منقوش بدون لعاب (شبه پیش از تاریخ)» برخی از نمونه‌های شناسایی‌شده این نوع سفال را مطالعه نموده و احتمال داده‌اند که این سفال به (امیرانی‌پور و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۱، به نقل از: صدیقیان و غلامی، ۱۳۹۱: ۱۳۴)

۳ موقعیت

استان کهگیلویه و بویراحمد با ۲۶۴، ۱۶ کیلومتر مربع وسعت در جنوب غربی ایران، بین ۳۰ درجه و ۹ دقیقه تا ۳۱ درجه و ۳۲ دقیقه عرض شمالی و ۴۹ درجه و ۵۷ دقیقه تا ۵۰ درجه و ۴۲ دقیقه طول

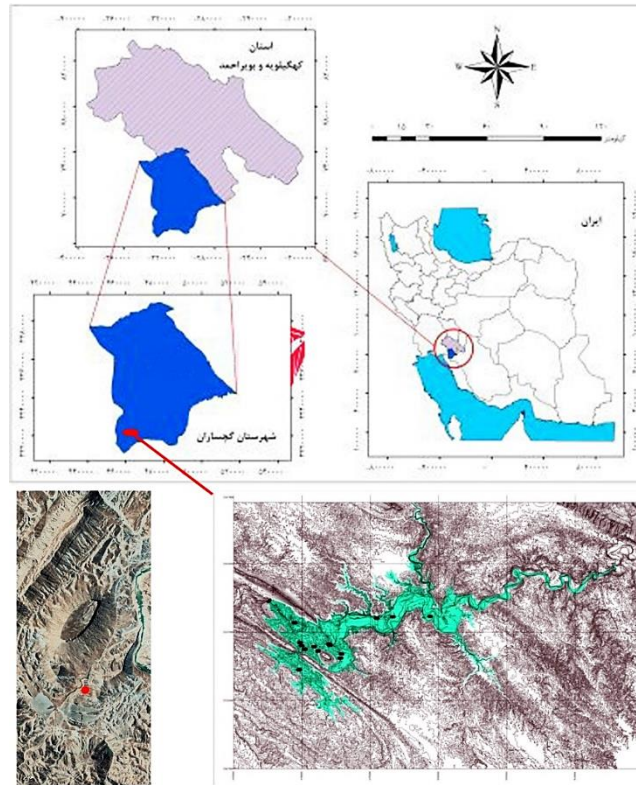
به فارس و خوزستان به اصفهان طی سده‌های اولیه و میانی اسلامی برقرار بوده که راه‌های مواصلاتی آنها از درون منطقه‌ی کهگیلویه و بویراحمد فعلی می‌گذشته است ۲- سیستم معیشتی مردمان این منطقه که مبتنی بر دامداری بوده و به صورت بیلاق و قشلاق انجام می‌شده است. بررسی راه‌های ارتباطی برون منطقه‌ای کهگیلویه و بویراحمد که در پی خواهد آمد به فهم ما بر این مسئله کمک شایانی خواهد کرد (برای اطلاع بیشتر بنگرید به: سپیدنامه و خالدی، ۱۳۹۲؛ و نیز: سپیدنامه و کاخکی، ۱۳۹۵: ۱۷۴-۱۷۳).

۲ پیشینه پژوهش

نخستین فعالیت‌های باستان‌شناسی در منطقه دوگنبدان به کارهای اولر اشتاین در سال ۱۳۱۴ بازمی‌گردد که در مسیر خود، دوگنبدان را دیده و تعدادی از بناهای آنجا را معرفی کرده است. با فعالیت‌های شرکت نفت از سال ۱۳۱۶ تا پس از انقلاب هیچ اقدامی دقیقی برای بررسی‌های باستان‌شناسی در این محدوده صورت نگرفت. اولین بررسی‌های دقیق علمی در شهرستان گچساران طی سه فصل در سال‌های ۱۳۸۶، ۱۳۸۷ و ۱۳۸۸ توسط آقای احسان (اسماعیل) یغمایی با همکاری آقایان محمدتقی عطایی، شهرام زارع و ابراهیم قزلباش صورت گرفت که در این میان تنها چند محوطه در محدوده آبگیر سد چم‌شیر معرفی شدند. پس از آن با آغاز فعالیت‌های سد و درخواست شرکت توسعه منابع آب و نیروی ایران، نعمت‌الله سراقی با بررسی منطقه در سال ۱۳۹۰، به معرفی ۱۱۰ محوطه در پشت مخزن آبگیر سد چم‌شیر پرداخت. با پیگیری‌های بعدی پژوهشگاه در سال ۱۳۹۴ پروژه باستان‌شناسی سد چم‌شیر دوباره کلید خورد و به سرپرستی آقای محمدتقی عطایی در فصل اول (۱۳۹۵)، ۱۴۳ محوطه بررسی و در ۳۰ محوطه گمانه‌زنی شد (۱۳۹۵)، و نیز در فصل دوم (۱۳۹۸) به کاوش در تعدادی از آنها توسط تعدادی از باستان‌شناسان از اقصی نقاط کشور پرداخته شد. همچنین در سال‌های ۱۴۰۰-۱۴۰۱ نتایج کاوش در

خوزستان، از جنوب به فارس و بوشهر و از شرق به فارس و اصفهان محدود می‌شود (نقشه شماره ۱).

شرقی واقع شده است (شاطریان ۱۳۸۷: ۲۴۳). این استان از شمال به چهارمحال و بختیاری، از غرب به

شکل ۱- موقعیت محوطه ۹۱ در شهرستان گچساران و استان کهگیلویه و بویراحمد

نورآباد ممسنی) و به طرف روستای باباکلان در محدوده‌ی شهرستان گچساران منتهی می‌گردد. محوطه‌ی ۹۱ در حاشیه‌ی دامنه‌ی شرقی یکی از مرتفع‌ترین عوارض طبیعی منطقه موسوم به دامن عروس یا کوه شاه چرو و در شیب دامنه‌ی جنوبی ارتفاعات شمالی قرار گرفته است. موقعیت محوطه کوه‌پایه‌ای است و رود موسوم به چم‌چرو، از شاخه‌های رودخانه‌ی زهره از دامنه‌ی جنوبی محوطه عبور می‌کند. به طور کلی محوطه‌ی ۹۱ در میانه‌ی یکی از دره‌های فرعی حاشیه‌ی رودخانه‌ی زهره (و در این بخش از منطقه رودخانه‌ی چم‌شیر)، قرار دارد که حاشیه‌ی شرقی آن را بخش محدودی از اراضی پست و جانب شمالی، جنوبی و غربی محوطه را ارتفاعات طبیعی در بر گرفته است. لازم به ذکر است که

محوطه‌ی شماره‌ی ۹۱، از جمله آثار شناسایی شده در حوزه‌ی آبگیر سد چم‌شیر است که در مختصات جغرافیایی $Y.3335327.78$ ، و ارتفاع ۴۹۸ متر از سطح آب‌های آزاد، نسبت به سطح آب‌های آزاد قرار گرفته است (شکل ۱). این محوطه در فاصله‌ی ۶۱۵۵ متری جنوب شرق تاج سد و در فاصله‌ی ۸۸۵ متری جنوب بستر رودخانه‌ی زهره (به خط مستقیم)، قرار دارد. مسیر آسفالتی شرکت ملی نفت که از محل تاسیسات سد در شمال غرب، به جنوب شرق امتداد یافته و از دامنه‌ی جنوبی محوطه‌ی ۹۱ عبور می‌کند، امکان دسترسی به محوطه را ممکن می‌سازد. این مسیر آسفالتی در جهت جنوب شرقی به دهستان ماهور و دهستان میشان در حوزه‌ی استان فارس (شهرستان

شهرستان به **خلیج فارس** می‌ریزد. این رودخانه بر حسب شهرها و دشتهایی که در مسیر خود از نزدیکی آنها عبور می‌کند، به نام‌های مختلفی مثل **اردکان**، شش پیر، فهلیان، **زیدون** نام‌گذاری می‌شود که نام رسمی آن رودخانهی زُهره یا بر اساس آخرین شهری که از آن می‌گذرد و به دریا می‌ریزد رودخانهی **هندیجان** نیز نامیده می‌شود (هژبری، ۱۴۰۱).

۴ توصیف

محدوده‌ی اراضی موسوم به چَم‌چَرو، دره‌ای کم عرض با وسعتی محدود، در میان ارتفاعات جنوب شرقی گچساران، در حاشیه‌ی جنوبی رودخانه‌ی زهره (رودخانه‌ی چَم‌شیر)، محدود و محصور در بین ارتفاعات است. آثار و شواهد معماری و بقایای فرهنگی محوطه‌ی ۹۱ بر سطح بستر طبیعی تپه ماهور شکل گرفته است. شیب طبیعی محوطه از شمال به جنوب است که حاشیه‌ی شمالی آن به ارتفاعات طبیعی، دامنه‌ی جنوبی، شرقی و غربی به بستر آب‌گند و مسیل منتهی و محدود می‌گردد. بستر طبیعی این بخش از منطقه معرف نهشته‌های رسوبی و رخنمون‌های صخره‌ای است که عمدتاً آثار معماری و شواهد فرهنگی بر سطح آن شکل گرفته است.

سطح محوطه را انبوه قطعات لاشه‌سنگ و قله‌سنگ در حجم زیاد در بر گرفته است. پراکنش مواد فرهنگی خصوصاً قطعات سفال در سطح محوطه بسیار محدود است و به صورت پراکنده قابل مشاهده است. در حاشیه‌ی محوطه‌ی ۹۱ و نزدیک به آن شواهدی از بقایای معماری و ساختارهای مصنوع قابل مشاهده است که باتوجه به ویژگی‌های ساختاری به نظر می‌رسد از نظر زمانی و دوره‌ی فرهنگی مرتبط با این محوطه است.

در حال حاضر سطح اراضی حاشیه‌ی شرقی محوطه توسط اهالی بومی منطقه شخم زده شده و بخشی از شیب یال شرقی محوطه را نیز دربرگرفته است. دامنه‌ی جنوبی و غربی به بستر آب‌گند و مسیل طبیعی محدود شده و جانب شمالی محوطه

اراضی این بخش از منطقه که محوطه‌ی ۹۱ در آن قرار گرفته است، تحت عنوان چَم‌چَرو نامیده می‌شود. در فاصله‌ی ۳۰۰ متری جانب جنوبی و ۲۵۰ متری جنوب غربی محوطه‌ی ۹۱، بقایای معماری و آثار و شواهد تاریخی- فرهنگی، بر شیب دامنه‌ی جنوب شرقی کوه دامن عروس قابل مشاهده است که در فصل کاوش حاضر توسط دیگر تیم‌های باستان‌شناسی مورد کاوش و مطالعه قرار گرفتند.

وضعیت توپوگرافی و موقعیت جغرافیایی محدوده‌ی مورد مطالعه معرف عوارض و ارتفاعات زاگرس جنوبی است که حاشیه‌ی جنوبی استان کهگیلویه و بویر احمد، شمال غرب استان فارس و نیز جنوب شرق استان خوزستان را دربرگرفته است. رودخانه‌ی زُهره یا هندیجان با راستای طولی (تقریبی) شرقی - غربی و طول حدود ۴۷۵ کیلومتر، از ارتفاعات جنوب شرقی استان کهگیلویه و بویر احمد و شمال استان فارس سرچشمه گرفته و در جهت غربی با پیوستن دیگر سرشاخه‌ها و رودخانه‌های فرعی به آن تا استان خوزستان تداوم یافته است. این رودخانه در سه **استان فارس، کهگیلویه و بویراحمد و خوزستان** جریان دارد. رودخانه‌ی زُهره از دو رود فهلیان و تنگ شیو در **شهرستان ممسنی** در استان فارس و خیرآباد در منطقه‌ی **دهدشت** در استان کهگیلویه و بویراحمد سرچشمه گرفته و از کنار شهرهای اردکان، نورآباد و رستم در استان فارس می‌گذرد که در نورآباد به آن رودخانه‌ی فهلیان می‌گویند. در میانه‌ی بردنگان رودخانه کتی به رود فهلیان می‌ریزد و پس از آن رود **تنگ شیو** هم به این رود می‌پیوندد. پس از خروج از استان فارس، این رودخانه را زُهره می‌نامند. رودخانه به مسیر خود به سمت جنوب غرب ادامه می‌دهد و از کنار **شهرستان گچساران** در استان کهگیلویه و بویراحمد عبور می‌کند که پس از ریخته شدن رودخانه‌های بابا منیر و هفت قنات در آن به سردشت (زیدون)، **بهبهان** در استان خوزستان وارد می‌شود و با گذشتن از روستای سویره به سمت شهرستان **هندیجان** در جنوب تغییر مسیر داده و با گذشتن از این

ساعات روز در معرض تابش نور آفتاب است. با توجه به وجود کوه دامن عروس یا شاه چرو در این بخش از منطقه، بیشتر محوطه‌هایی که در دامنه‌ی شرقی و جنوب شرقی آن شکل گرفته‌اند در طول روز کمتر در معرض تابش نور آفتاب‌اند، اما محوطه‌ی ۹۱ بواسطه‌ی فاصله از این عارضه‌ی طبیعی از این قاعده مستثنی است.

را بستر صخره‌ای دربرمی‌گیرد. شواهد سطحی و بقایای فرهنگی محوطه‌ی ۹۱ با طول حدود ۵۰ متر و عرض حدود ۵۰ متر، فضایی حدود ۲۵۰۰ متر مربع را دربرگرفته است. ارتفاع بالاترین سطح محوطه در شمال نسبت به پست‌ترین نقطه در حاشیه‌ی مسیل جنوبی حدود ۲/۵ تا ۳ متر است. موقعیت مکانی محوطه‌ی ۹۱ به گونه‌ای است که در بیشتر

شکل ۲- عکس هوایی از بنای کاوش‌شده محوطه ۹۱ در چمشیر

نسبت به دیوارهای جدا کننده‌ی داخلی برخوردار است. در حاشیه و دامنه‌ی محوطه‌ی ۹۱ شواهدی از آثار و بقایای فرهنگی مانند وجود دو گورستان در حاشیه‌ی شمال غربی و دامنه‌ی جنوبی، سازه‌های آب در دامنه‌ی غربی و وجود ساختارهای معماری در فاصله‌ی حدود ۱۶۰ متری شمال غربی و بر بستر صخره‌ای ارتفاعات قابل مشاهده است.

محوطه‌ی ۹۱ با موقعیت کوهپایه‌ای، معرف شواهد معماری سطحی در شیب طبیعی دامنه‌ی ارتفاعات است که بر اثر فرسایش بخشی از پلان معماری در سطح قابل مشاهده است. با توجه به هدف کاوش به منظور کسب بیشترین اطلاعات،

۵ آثار به دست آمده از محوطه ۹۱ چمشیر

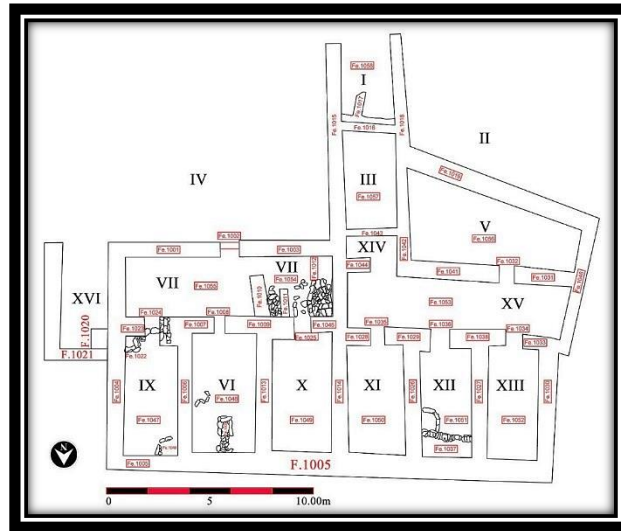
شواهد سطحی محوطه‌ی ۹۱ شامل بقایای ساختار معماری راست‌گوشه با پلان منظم مستطیل و مربع است که از مصالح سنگ لاشه و قلوه سنگ با ملات گل ایجاد شده است (شکل ۲). ساختار معماری مشهود در راستای طولی شرقی- غربی بنا شده و فضاها با دیوارهای طولی با جهت شمالی- جنوبی عمدتاً از هم تفکیک شده است. عرض یا ضخامت بیشتر دیوارها بین ۶۰ تا ۸۰ سانتی‌متر متغیر است. بر اساس شواهد سطحی به نظر می‌رسد دیوارهای بیرونی و اصلی دور بنا از عرض و ضخامت بیشتری

فضا یا اتاق (حداقل از آن نظر که بخش‌هایی از بنا کاملاً از بین رفته و همچنین به دلیل محدودیت زمانی، فرصت کاوش حاشیه‌ی بنا به منظور شناخت فضاهای بیشتر پیش نیامد)، می‌باشد. این بنا در راستای طولی شمالی- جنوبی، با پلان منظم مستطیل شکل راست‌گوشه ساخته شده که ۱۶ فضای کوچک‌تر را در خود جا داده است (شکل ۳). جهت توصیف دقیق بنای کاوش شده و درک بهتر فضاهای معماری به طور قراردادی می‌توان این بنا را به سه بخش شمالی، میانی و جنوبی تقسیم نمود که توصیف دقیق آنها به شرح زیر است.

خواناسازی حجم حداکثری پلان معماری و جمع‌آوری مواد فرهنگی، براساس برنامه‌ی زمانی و میزان اعتبار مالی، فضایی به وسعت حدود ۱۰۵۰ مترمربع، با طول ۳۵ متر در راستای شرقی- غربی و عرض ۳۰ متر در جهت شمالی- جنوبی در نظر گرفته شد تا بیشترین بافتار معماری در آن مشخص گردد. باتوجه به شرایط ظاهری و مشهود سطح محوطه، پس از پاکسازی سطح از سنگ‌های پراکنده، بخش‌های پدیدار دیوارها به روش پیگردی مورد کاوش قرار گرفت.

۶ توصیف فضاهای معماری

در نتیجه‌ی کاوش محوطه‌ی ۰۹۱ بنای منفردی با معماری درون‌گرا پدیدار گردید که شامل حداقل ۱۶

شکل ۳- پلان محوطه ۰۹۱ چمشیر (واحد ۱: VI, VII, VIII, IX & X؛ واحد ۲: XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI & V؛ واحد ۳: I, II, III & IV)

در اتاق‌های شماره‌ی ۶، ۹ و ۱۲ درست در بخش انتهایی یه ضلع شمالی آنها، سازه‌های ذخیره (کندو) و سازه‌ی حرارتی مانند اجاق وجود دارد. همه‌ی اتاق‌ها از طریق تنها ورودی که در ضلع جنوبی اتاق وجود دارد به فضای راهرو یا سالنی بزرگ در بخش میانی بنا منتهی می‌گردند.

بخش میانی: در بخش میانی بنا دو سالن یا راهروی بزرگ طولی در راستای شرقی- غربی (مخالف

بخش شمالی: در نیمه‌ی شمالی بنا شش اتاق طولی با راستای شمالی- جنوبی وجود دارد که به موازات هم به صورت قرینه شکل گرفته‌اند. ابعاد اتاق‌ها به طور متوسط هم‌سان بوده و عموماً دارای طولی بین ۵/۹۰×۵/۳۰ متر در راستای شمالی- جنوبی و متوسط عرض بین ۲/۵۰×۲/۵۰ تا ۳ متر در جهت شرقی- غربی است. تمامی اتاق‌ها در میانه‌ی ضلع جنوبی دارای یک ورودی به عرض حدود ۱ متر است.

جنوبی هر سه اتاق شمالی است. همچنین واحد غربی نیز از ویژگی واحد شرقی برخوردار بوده و با سه اتاق طولی شمالی- جنوبی و یک سالن شرقی- غربی در جنوب سه اتاق شمالی مشابه با واحد شرقی است. تنها تفاوت واحد غربی وجود سه فضای دیگر در ضلع جنوبی آن است که شامل دو اتاق طولی شمالی- جنوبی و یک سالن شرقی- غربی می‌شود. دو واحد شرقی و غربی توسط دیواری سراسری در راستای شمالی- جنوبی از هم تفکیک شده و هیچ راه ورودی به هم ندارند. به همین خاطر دو بخش بنا از هم تفکیک شده و به عنوان واحد شرقی و غربی توصیف شده است.

۷ طبقه‌بندی، گونه‌شناسی و مقایسه‌ی یافته‌های سفالی

سفال رایج‌ترین و مهم‌ترین مواد فرهنگی موجود در محوطه‌های باستانی است که عموماً اساس گاهنگاری نسبی (و در بیشتر موارد گاهنگاری مطلق)، منطقه‌ای قرار می‌گیرد. در هر دوره فرهنگی سنت سفالی معرف فرهنگ رایج در آن دوره است، به همین منظور مطالعه‌ی سنت‌های سفالی می‌تواند از دیدگاه‌های متفاوتی مورد توجه قرار گیرد. علاوه بر این که سنت‌های سفالی می‌تواند اساس تاریخ‌گذاری و گاهنگاری منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای قرار گیرد، مطالعه‌ی حوزه‌ی پراکنش سفالی نیز در مباحث تجاری و روابط منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای اهمیت می‌یابد. از سوی دیگر طبقه‌بندی و گونه‌شناسی یافته‌های سفالی و بررسی فرم‌ها و تکنیک ساخت ظروف سفالی می‌تواند تا حدودی بیانگر شیوه‌های معیشتی و اقتصادی در جوامع گذشته باشد. باید توجه داشت که در کاوش‌های باستان-شناختی علاوه بر یافته‌های سفالی، دیگر مواد فرهنگی نیز در مطالعه‌ی فرهنگ‌های گذشته از اهمیت بالایی برخوردار است. اما تأکید بر سفال از آن جنبه مورد توجه است که یافته‌های سفالی عموماً از فراوانی بیشتری برخوردار بوده و نیز سنت‌های

با جهت طولی اتاق‌های شمالی)، وجود دارد که از طریق دیواری از هم جدا و تفکیک شده و هیچ ورودی به یکدیگر ندارند. هر یک از سالن‌ها در ضلع جنوبی سه اتاق ایجاد شده و مستقل از یکدیگر است. به عبارتی دیگر سه اتاق شمالی در نیمه‌ی شرقی بنا به یک راهرو و سه اتاق شمالی در نیمه‌ی غربی بنا به یک راهروی مستقل منتهی می‌گردند. هر راهرو در میانه‌ی ضلع جنوبی خود دارای یک ورودی است. ورودی راهروی نیمه‌ی شرقی به طور مستقیم به فضای باز و شیب یال جنوبی تپه منتهی می‌گردد. اما ورودی راهروی غربی به فضایی مشابه یا سالن دیگری منتهی می‌گردد که بخش بسیاری از آن از بین رفته است. در حاشیه‌ی جنوبی بنا و ضلع جنوبی سالن بخش میانی سه فضای دیگر شناسایی و کاوش شد که با عنوان بخش جنوبی توصیف می‌گردد. سالن واحد شرقی دارای ابعاد تقریبی ۱۰×۳ متر در راستای طولی شرقی- غربی است و سالن واحد غربی با ابعاد ۱۱/۴۰×۲/۹۰ متر تقریباً هم اندازه با سالن شرقی است. در نیمه‌ی غربی سالن واحد شرقی چند فضای کوچک با استفاده از تیغه‌های کوچک و کف سنگ‌فرش ایجاد شده است. همچنین در گوشه‌ی جنوب شرقی سالن غربی نیز یک فضای کوچک ایجاد شده است.

بخش جنوبی: در بخش جنوبی بنا و به موازات نیمه‌ی غربی، سه فضا شامل دو اتاق و یک سالن شناسایی شد. دو اتاق در راستای طولی شمالی جنوبی با متوسط ابعاد ۵×۲/۸۰ متر بنا شده و در ضلع غربی اتاق شمالی فضای بزرگ به شکل یک سالن ایجاد شده است.

همان گونه که پیش‌تر اشاره شد، بنای کاوش شده در محوطه‌ی ۹۱ معرف بنایی منفرد با معماری درن‌گرا و پیچیده است که شامل حداقل ۱۶ فضای شناسایی شده است. در توصیفی دقیق‌تر، این بنا را می‌توان متشکل از دو واحد مستقل به صورت قرینه دانست که با پلان مربع مستطیل به صورت راست-گوشه بنا شده است. واحد شرقی معرف سه اتاق طولی شمالی - جنوبی و یک سالن یا راهرو در ضلع

آمد. لازم به ذکر است که مواد فرهنگی به دست آمده از تحتانی‌ترین لایه یا همان نهشته‌ی واریزه‌ای بر سطح کف فضاها، از کمیت بیشتری نسبت به لایه‌های فوقانی برخوردار بود. مواد فرهنگی و قطعات سفالی موجود در نهشته‌ی آواری (با حجم کمتری نسبت به لایه‌ی زیرین)، از نظر گونه و نوع کاملاً مشابه و مطابق با یافته‌های فرهنگی لایه‌ی تحتانی است. همان گونه که اشاره شد با توجه به این که تمامی سفال‌های به دست آمده از فضاها هم‌گون و مشابه است، لذا در ادامه فارغ از عنوان فضاها به طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفال‌های به دست آمده از کاوش پرداخته شده است. اما به منظور درک بهتر و حفظ سیستم ثبت و ضبط حین کاوش، به طور جداگانه سفال هر لایه و فضا نیز به ذکر نام فضا و لایه توصیف می‌گردد. اما در تحلیل نهایی اساس مطالعه قرار گرفتن تمامی مجموعه‌های سفالی در کنار هم خواهد بود. یافته‌های سفالی از دو منظر مورد طبقه‌بندی و تحلیل قرار گرفته است. نخست تمامی قطعات سفالی براساس ویژگی‌های ظاهری و تکنیک ساخت، مانده رنگ سطوح و نقش طبقه‌بندی شده است. در مرحله‌ی بعدی به توصیف و طبقه‌بندی فرم‌های سفالی پرداخته شده است.

۸ سفال ساده

سفال ساده یا سفال‌های فاقد عناصر نقشی و تزئینی که بیشترین قطعات را به خود اختصاص داده است، براساس ویژگی‌های ظاهری، خصوصاً رنگ سطوح سفال، به ۵ دسته قابل تقسیم است که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

۸.۱ سفال ساده‌ی قهوه‌ای

این دسته از سفال‌ها با مغز خمیره‌ی به رنگ قهوه‌ای عموماً دارای پوشش گلی در دو طیف پوشش گلی غلیظ و پوشش گلی رقیق است که بیشترین قطعات در این دسته با پوشش گلی غلیظ قابل مشاهده است. ماده‌ی چسباننده‌ی سفال‌ها تماماً از ذرات کانی با ابعاد متوسط و در موارد کمی خشن است.

سفال‌ی فراگیرتر و شناخته شده‌تر از دیگر مصنوعات جوامع گذشته است.

در مجموع از کاوش محوطه‌ی ۰۹۱ حدود ۱۱۰۰ قطعه سفال به دست آمد که از این تعداد ۲۸۱ قطعه مورد مطالعه قرار گرفت و عکاسی و طراحی فنی از آنها صورت گرفت. دیگر قطعات به دست آمده پس از آمار برداری و ثبت و ضبط در محل کاوش، دفن گردید. لازم به ذکر است که از تعداد ۲۸۱ قطعه سفال انتخاب شده، تعداد ۲۱۹ قطعه پس از انجام مطالعات و ثبت و ضبط دقیق، به اداره‌ی کل میراث فرهنگی استان کهگیلویه و بویر احمد تحویل گردید. همان‌گونه که پیش‌تر در شرح کاوش اشاره شد، در نتیجه‌ی کاوش محوطه‌ی ۰۹۱، بقایای معماری یک بنای منفرد و مستقل به دست آمد که شامل فضاها‌ی متعدد و اتاق‌های طولی است. در طی کاوش میدانی مواد فرهنگی به دست آمده از هر فضا به تفکیک لایه و نهشته‌ها مورد ثبت و ضبط قرار گرفت. این شیوه‌ی مطالعاتی و ثبت و ضبط یافته‌های فرهنگی هر فضا و هر لایه به طور جداگانه از آن‌رو صورت پذیرفت تا چنانچه تغییری در فرم‌ها و گونه‌های سفالی صورت پذیرفته بتوان نتایج را در تحلیل نهایی به کار برد. اما مطالعه‌ی یافته‌های فرهنگی و به خصوص نمونه‌های سفالی بیانگر آن است که هیچ تفاوت محسوسی در سفال‌های هر فضا نسبت به دیگر فضاها مشاهده نمی‌شود. به عبارتی دیگر در تمامی فضاها سفال‌های مشابه به دست آمد و هیچ گونه‌ی سفالی به یک فضای خاص اختصاص ندارد. نکته‌ی قابل توجه دیگر این که محوطه‌ی ۰۹۱ معرف یک دوره‌ی زمانی است و بنای مکشوف از این محوطه در یک بازه‌ی زمانی کوتاه مدت ایجاد و مورد استفاده قرار گرفته است. از این رو نه آثار و شواهد معماری و نه مواد فرهنگی، هیچگونه توالی زمانی و فرهنگی را مشخص نمی‌سازد. به عبارتی ساده‌تر، بنای به دست آمده از کاوش محوطه‌ی ۰۹۱ معرف یک دوره‌ی فرهنگی است. تمامی قطعات سفالی از دو لایه‌ی آواری و نهشته‌ی واریزه‌ای در سطح کف فضاها به دست

۸،۴ سفال ساده‌ی خاکستری

سفال خاکستری در اصل نمونه‌هایی است که دارای ویژگی‌های سفال‌های ساده‌ی دیگر است و تنها فرآیند پخت در آنها موجب گردیده تا مغز خمیره و سطوح سفال به رنگ خاکستری درآید. این تفاوت در رنگ سفال موجب گردیده تا این دسته از سفال‌ها از دیگر قطعات متمایز گردد. تعداد ۷ قطعه از کل مجموعه‌ی سفالی معرف سفال خاکستری است.

۸،۵ سفال ساده‌ی قرمز رنگ

سفال‌های قرمز رنگ نیز از نظر تکنیک ساخت و ویژگی‌های ظاهری کاملاً مشابه با دیگر دسته‌های سفال ساده است و تنها در فرآیند پخت سطوح سفال و در مواردی مغز خمیره به رنگ قرمز درآمده است. تنها ۳ قطعه سفال از مجموع کل قطعات معرف سفال قرمز رنگ است.

به طور کلی تعداد ۲۲۴ قطعه سفال از مجموع کل سفال‌های مورد مطالعه معرف سفال ساده در طیف‌های رنگی مختلف است که از نظر ویژگی‌های تکنیکی و ظاهری مشابه هم می‌باشند.

۹ سفال با عناصر تزئینی و نقشی

این گروه از سفال‌ها با توجه به عناصر به کار رفته در تزئین سطوح سفال به ۳ دسته قابل تقسیم است که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

۹،۱ سفال منقوش

که توضیح بیشتری در رابطه با آن داده خواهد شد.

۹،۲ سفال با نقش کنده

سفال‌هایی که سطوح آنها دارای نقوش کنده است، از نظر ویژگی‌های ظاهری و تکنیک ساخت در دسته سفال‌های ساده قرار می‌گیرد و تنها مشخصه‌ی آنها نقوش کنده بر سطوح بیرونی سفال است. موتیف‌های نقشی شامل خطوط کنده‌ی افقی موازی و تکی و خطوط موج کنده است. در چند قطعه نقوش شامل نقاط بادامی شکل تکرار شونده‌ی کنده است

تکنیک ساخت در این دسته چرخ‌ساز است و فرآیند پخت به طور معمول در بیشتر قطعات به خوبی صورت گرفته است، به گونه‌ای که بدنه و سطوح سفال‌ها منسجم است. از تعداد کل سفال‌های مورد مطالعه، تعداد ۱۷۱ قطعه در دسته‌ی سفال قهوه‌ای ساده جا می‌گیرد.

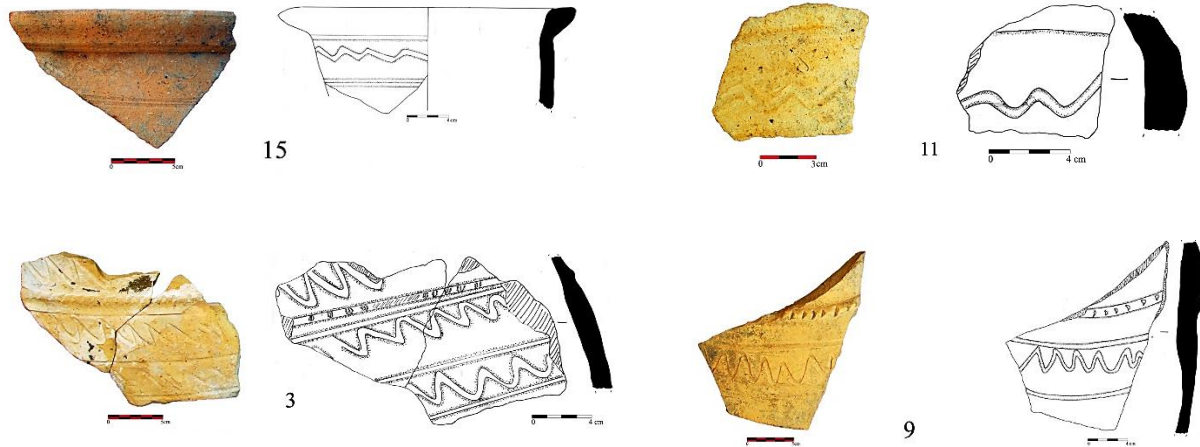
۸،۲ سفال ساده‌ی آجری

سفال با مغز خمیره‌ی به رنگ آجری و طیفی از قهوه‌ای. این دسته از سفال‌ها در دو گروه سفال با پوشش گلی غلیظ و سفال با پوشش گلی رقیق مطالعه شده که در بیشتر موارد سطوح سفال‌ها دارای پوشش گلی غلیظ است. ماده‌ی چسباننده در خمیره‌ی سفال‌ها از نوع کانی با ابعاد متوسط و در موارد کمی خشت است. تمامی قطعات با تکنیک چرخ‌ساز ساخته شده و فرآیند پخت در آنها به خوبی صورت گرفته است، به گونه‌ای که بدنه و سطوح سفال‌ها منسجم است. از تعداد کل سفال‌های مورد مطالعه، تعداد ۳۳ قطعه در دسته‌ی سفال قهوه‌ای ساده جا می‌گیرد. لازم به ذکر است که این دسته از سفال‌ها کاملاً مشابه با سفال قهوه‌ای ساده است و تنها وجه تمایز آنها تغییر در رنگ سطوح سفال به دلیل میزان حرارت در پخت است.

۸،۳ سفال ساده‌ی نخودی

سفال با مغز خمیره‌ی به رنگ نخودی و در مواردی به رنگ قهوه‌ای روشن، با ماده‌ی چسباننده‌ی کانی متوسط. سطوح این دسته از سفال‌ها دارای پوشش گلی غلیظ در طیفی از نخودی است. در چند قطعه سطوح سفال فاقد پوشش گلی است و رنگ سطوح سفال با مغز خمیره هم‌گون است. تمامی قطعات سفالی در این دسته با تکنیک چرخ‌ساز ساخته شده و فرآیند پخت در آنها به خوبی صورت پذیرفته است به گونه‌ای که سطوح سفال منسجم و محکم شده است. از کل مجموعه‌ی سفالی مورد مطالعه، تعداد ۱۰ قطعه معرف سفال نخودی ساده است.

(شکل‌های ۴ تا ۷). تعداد ۳۷ قطعه سفال از مجموع کل سفالی دارای نقش کنده است (شکل ۴ و جدول ۱).

شکل ۴- سفال‌ها با نقش کنده

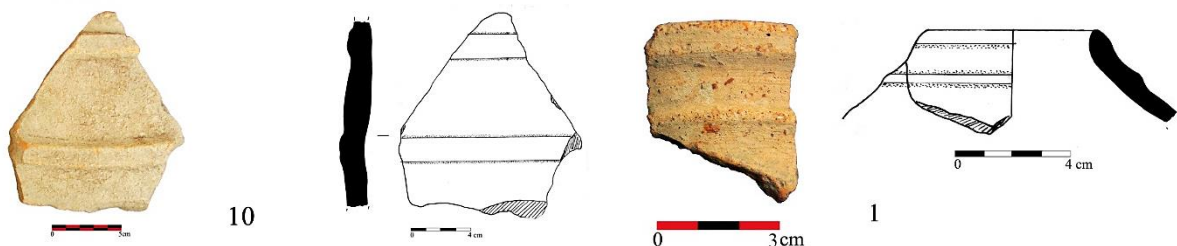
شماره	نوع قطعه	قطر	ضخامت	بافت	چسباننده	نوع پوشش	ساخت	پخت	پرداخت	تزئین	خمیره	درون	بیرون	مکان
۱۱	بدنه	-	۲۰	متوسط	کانی	گلی غلیظ	دست‌ساز	کافی	-	کنده	قهوه‌ای	نخودی	نخودی	III
۱۵	لبه	۲۸	۱/۴	متوسط	کانی	گلی رقیق	چرخ‌ساز	کافی	-	کنده	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای	III
۹	بدنه	-	۱/۴	متوسط	کانی	گلی غلیظ	چرخ‌ساز	کافی	-	کنده	قهوه‌ای	کرم	کرم	IV
۳	بدنه	-	۱/۳	متوسط	کانی	گلی غلیظ	چرخ‌ساز	کافی	-	کنده	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای	VIII

جدول ۱- مشخصات فنی سفال‌های با نقش کنده محوطه ۰۹۱ چمشیر

۹،۳ سفال با نقش افزوده

این دسته از سفال‌ها نیز از نظر ویژگی‌های ظاهری و تکنیکی جزء سفال‌های ساده است که تنها بر

سطح آنها باندهای گلی افزوده شده است (شکل ۵ و جدول ۲). ۹ قطعه سفال از مجموع کل سفال‌ها دارای نقش افزوده است.

شکل ۵- سفال با نقش افزوده

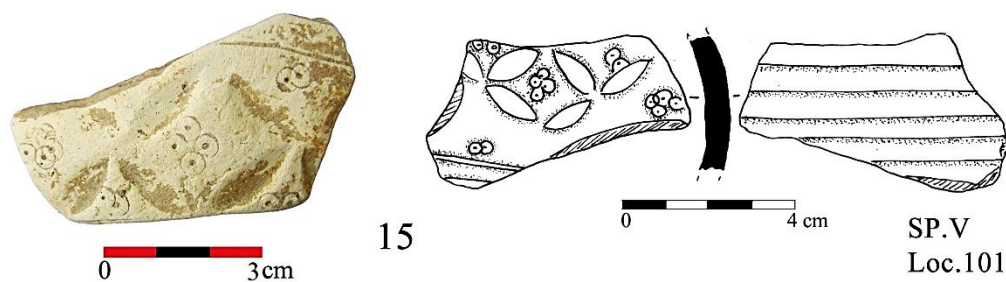
شماره	نوع قطعه	قطر	ضخامت	بافت	چسباننده	نوع پوشش	ساخت	پخت	پرداخت	تزئین	خمیره	درون	بیرون	مکان
۱	لیه	۵	۲۰	متوسط	کانی	گلی رقیق	چرخ‌ساز	کافی	-	افزوده	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قرمز	I
۱۰	بدنه	-	۱/۷	خشن	کانی	گلی رقیق	دست‌ساز	کافی	-	افزوده	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قرمز	IV

جدول ۲- مشخصات فنی سفال‌ها با نقش افزوده

۹،۴ سفال با تزئینات قالب‌زده و فشاری

تنها یک نمونه از این نوع سفال در محوطه به دست آمد که با تزئین چهار دایره کنار هم که هر کدام

نقطه‌ای در مرکزشان دارند، در بین تزئین فشاری برگی‌شکل ایجاد شده است (شکل ۶ و جدول ۳).

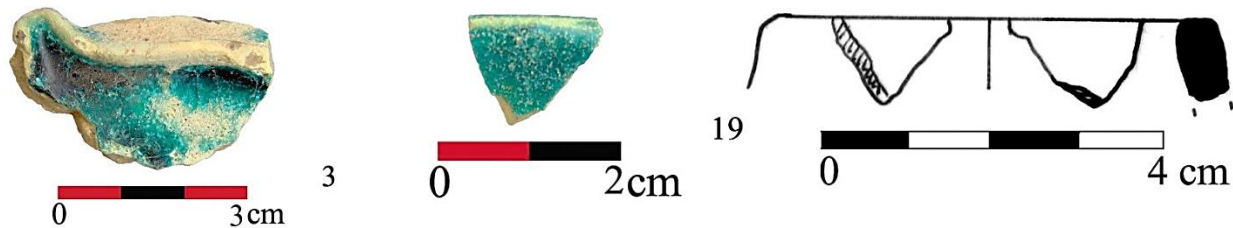
شکل ۶- سفال با نقش فشاری

شماره	نوع قطعه	قطر	ضخامت	بافت	چسباننده	نوع پوشش	ساخت	پخت	پرداخت	تزئین	خمیره	درون	بیرون	مکان
۱۵	بدنه	-	۰/۵	متوسط	کانی	-	چرخ‌ساز	کافی	-	فشاری	نخودی	نخودی	نخودی	V

جدول ۳- مشخصات فنی سفال با نقش فشاری

۱۰ سفال لعابدار

در میان مجموعه‌ی سفالی مورد مطالعه، ۴ قطعه سفال با سطوح لعابدار وجود دارد که مغز خمیره‌ی این قطعات در طیفی از قرمز، آجری و نخودی است. سطوح سفال‌ها دارای پوشش لعاب عموماً قلیایی به رنگ کرم، آبی تیره و سبز آبی است (شکل ۷ و جدول ۴). در یک نمونه سطح سفال با تکنیک لعاب پاشیده‌ی زیر لعاب تزئین شده است.

شکل ۷- سفال‌های لعاب یک‌رنگ فیروزه‌ای

شماره	نوع قطعه	قطر	ضخامت	بافت	چسباننده	نوع پوشش	ساخت	پخت	پرداخت	تزئین	خمیره	درون	بیرون	مکان
۱۹	زینه	؟	۱/۲	ظریف	کانی	لعاب	دست‌ساز	کافی	لعاب	لعاب	نخودی	سبزابی	سبزابی	XIII
۳	لبه	۴	۰/۵	ظریف	کانی	لعاب	چرخ‌ساز	کافی	لعاب	لعاب	نخودی	سبزابی	سبزابی	سطح

جدول ۴- مشخصات فنی سفال‌های لعابدار

۲. کوزه‌ها و خمیره‌های کوچک: با دهانه‌ی بسته، گردن متوسط و کوتاه با بدنه‌ی کروی و تخم-مرغی‌شکل.

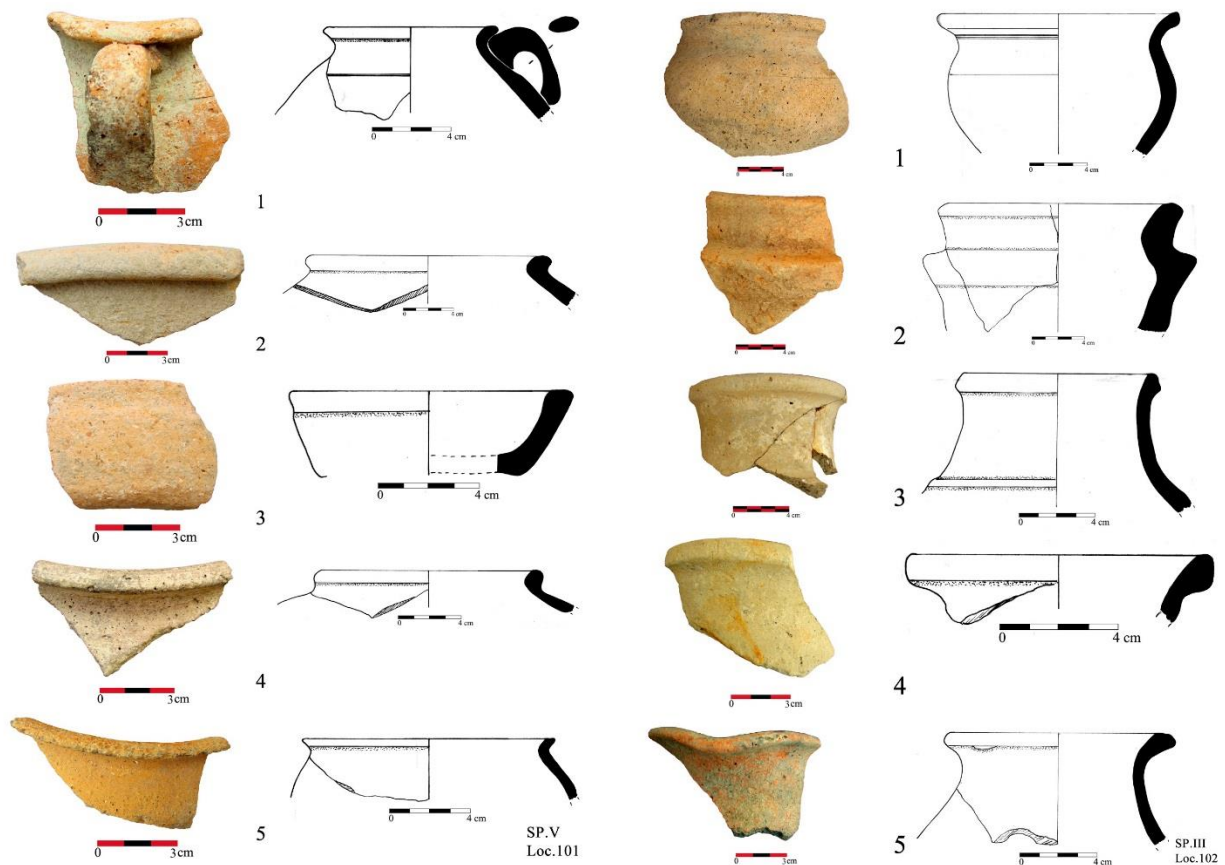
۳. دیگچه‌ها: این دسته از ظروف در دو گروه بدون دسته و دسته‌دار قابل تقسیم است. دسته‌ها عموماً دارای فرم عمودی است که از سطح لبه شروع شده و به شانه‌ی ظرف متصل می‌شود. دیگچه‌ها دارای دهانه‌ی بسته است که با گردن کوتاه و باریک به بدنه‌ی کروی شکل منتهی می‌شود. کف این دسته از ظروف تخت و در مواردی گرد است.

۴. کاسه‌های دهانه‌باز: کاسه‌های دهانه‌باز با دهانه‌ی باز و بدنه‌ی اریب به سمت داخل و در مواردی بدنه‌ی نیم کروی، دارای کف تخت است.

۱۱ فرم‌های سفالی

براساس مطالعات صورت گرفته بر روی قطعات سفالی به دست آمده از کاوش محوطه‌ی ۹۱، به نظر می‌رسد سفال‌ها از تنوع فرمی زیادی برخوردار نبوده و بسیار محدود است. تمامی سفال‌ها از نوع کاربردی در مصارف روزانه است. سفال‌های آشپزخانه‌ای عمدتاً دارای سطوح دودزده و حرارت دیده است. ظروف مربوط به ذخیره بسیار کم و محدود است. هیچ‌گونه سفال ظریف و تزئینی به دست نیامد و تماماً از نوع سفال کاربردی است. فرم‌های سفالی به شرح زیر است (شکل‌های ۱۳ و ۱۴).

۱. خمیره‌های کوچک: با دهانه‌ی بسته و گردن کوتاه، با بدنه‌ی کروی شکل و کف تخت.

شکل ۸- تعدادی از سفال‌های ساده

شماره	قطعه	قطر	ضخامت	بافت	چسباننده	نوع پوشش	ساخت	پخت	پرداخت	تزئین	خمیره	درون	بیرون	مکان
۱	لبه	۱۵	۱۰	متوسط	کانی	گلی رقیق	چرخ‌ساز	کافی	-	-	قهوه‌ای	کرم	کرم	III
۲	لبه	۱۵	۲۰	متوسط	کانی	گلی رقیق	چرخ‌ساز	کافی	-	-	قهوه‌ای	قرمز	قرمز	III
۳	لبه	۱۰	۱۰	متوسط	کانی	گلی رقیق	چرخ‌ساز	کافی	-	-	قهوه‌ای	نخودی	نخودی	III
۴	لبه	۱۰	۸/۰	متوسط	کانی	گلی رقیق	چرخ‌ساز	کافی	-	-	قهوه‌ای	نخودی	نخودی	III
۵	لبه	۱۱	۷/۰	متوسط	کانی	ندارد	چرخ‌ساز	کافی	-	-	آجری	آجری	آجری	III
شماره	قطعه	قطر	ضخامت	بافت	چسباننده	نوع پوشش	ساخت	پخت	پرداخت	تزئین	خمیره	درون	بیرون	مکان
۱	لبه	۹	۷/۰	متوسط	کانی	ندارد	چرخ‌ساز	کافی	-	کنده	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای	V
۲	لبه	۱۰	۷/۲	متوسط	کانی	ندارد	چرخ‌ساز	کافی	-	-	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قرمز	V
۳	لبه	۱۱	۸/۰	متوسط	کانی	ندارد	چرخ‌ساز	کافی	-	-	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قرمز	V
۴	لبه	۱۵	۶/۰	متوسط	کانی	گلی رقیق	چرخ‌ساز	کافی	-	-	قهوه‌ای	کرم	کرم	V
۵	لبه	۱۴	۴/۰	متوسط	کانی	گلی رقیق	چرخ‌ساز	کافی	-	-	قهوه‌ای	قرمز	قرمز	V

جدول ۵- مشخصات فنی سفال‌های ساده

۱۲ سفال منقوش دوران اسلامی

سفال‌های پیش از تاریخ دروغین یا شبه پیش از تاریخی و یا سفال منقوش دوره اسلامی یکی از مهمترین داده‌های باستان‌شناسی آسیای غربی در دوره اسلامی به شمار می‌رود (ویتکمب، ۱۳۸۲) که با توجه به اینکه در بررسی‌های پیشین، در دوره تاریخی به خصوص دوره سلوکی و اشکانی (استروناخ، ۱۳۷۹؛ به نقل از صدیقیان و غلامی، ۱۳۹۱: ۱۳۴) و نیز دوره ساسانی (Simpson, 2022: 253 & 372; Kennet and Krahl, 2004: 158) نمونه‌هایی از آن معرفی شده، به نظر می‌رسد عناوین یاد شده عنوان جامع و درستی برای معرفی اینگونه سفال نیست (پاکباز و دیگران، ۱۳۹۸: ۵۴). از اینرو اصطلاح «سفال منقوش بدون لعاب» شاید بهترین و دقیق‌ترین توصیف را از نظر گونه‌شناسی ارائه دهد (امیرانی‌پور و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۰).

این سفال‌ها که پیشتر تصور می‌شد در حوزه جنوب و جنوب غرب ایران شناسایی شده اما با پژوهش‌های فراگیرتر، پراکندگی آن در بیشتر نقاط ایران گزارش شده است از جمله می‌توان به مواردی در نواحی فارس: در شهر استخر (خانی‌پور و مهجور، ۱۳۹۲: ۴)، مادآباد مرودشت (رجبی، ۱۳۹۴: ۱۸۳)؛ خراسان: در محوطه کهنک سربیشه خراسان جنوبی (فرجامی و محمودی‌نسب، ۱۳۹۹: ۱۱۰)، منطقه خوسف (Sedighian, 2023: 40) همچون تپه قلعه گیو خوسف (زعفرانلو، ۱۳۸۴)، شهر قدیم قاین (لباف خانیکی، ۱۳۸۶)، قلعه نهبدان (یوسفی، ۱۳۸۵)، تپه بیچند نهبدان (یوسفی، ۱۳۸۶)، محوطه‌هایی از شیروان و فاروج در خراسان شمالی (میرزایی، ۱۳۸۷)؛ استان مرکزی: در تهیق خمین (شراهی و صدیقیان، ۱۳۹۸: ۱۴۷)؛ جزایر خلیج فارس: در جزیره بوموسی (ملاصالحی و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۳) و فیلکه کویت (Mierzejewska, 2013: 578)؛ حاشیه جنوبی خلیج فارس (Priestman and Kennet, 2023; Kennet and Krahl, 2004: 150)؛ یوشهر: (Whitcomb, 1987)، خوزستان: در محوطه کن بینو بهبهان

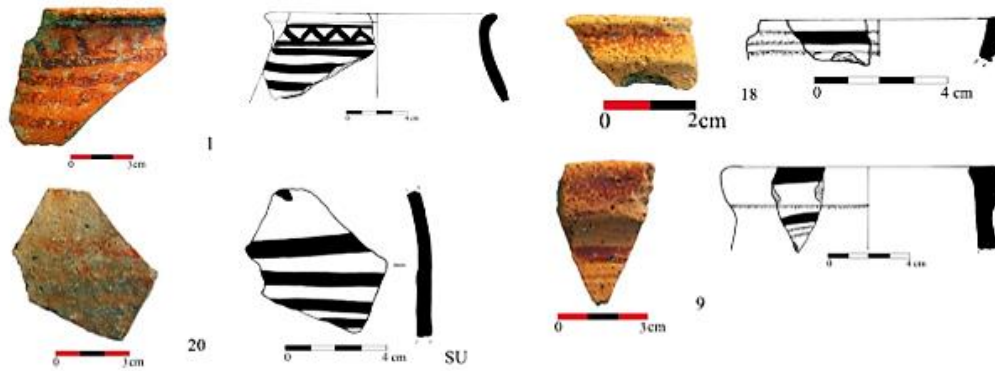
(شیروانی و دیگران، ۱۳۹۴: ۹۸)، شمال ایران: ارگ شهر سمیران در نزدیکی منجیل (صدیقیان و غلامی، ۱۳۹۰-۹۱: ۱۳۷)؛ اصفهان: کشفیات میدان عتیق (صدیقیان و غلامی، ۱۳۹۰-۹۱: ۱۳۷)؛ کرمان: در محوطه‌های چشمه شاه، حسین‌آباد دهدار و کلاتک بلوک شهرستان جیرفت (نخعی و همکاران، ۱۳۹۵: ۶)، سکونتگاه‌های دشت نرماشیر کرمان (امیرحاجلو و سقایی، ۱۳۹۷) و یلوچستان: در محوطه‌هایی از مکران جنوبی (موسوی حاجی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۲۷) تا عراق و سوریه (Franke, 2016: 232-233) اشاره کرد.

با این وصف در محدوده مورد پژوهش ما و در بررسی‌های باستان‌شناسی که در دو منطقه کهگیلویه و بویراحمد صورت گرفته، از مجموع ۲۷۳ محوطه باستانی شناسایی شده، تعداد ۹۱ محوطه با سفال‌های معروف شبه پیش از تاریخی شناسایی گردید (آزادی، ۱۳۸۸؛ علمداری، ۱۳۸۸) همچون کاروانسرای محمدآباد کهگیلویه (سپیدنامه و صالحی کاخکی، ۱۴۰۰: ۱۳۳)، محوطه کمبوس بناری کهگیلویه (قزلباش و پرویز، ۱۳۹۲: ۱۲۳-۱۲۴). پیشتر فرض بر این بود که با توجه به اینکه سفال منقوش دوره اسلامی در محوطه‌هایی با آب و هوایی دوگانه به دست آمده، دلیلی برای زندگی شبانی و الگویی از زراعت شبانی- رمه‌داری فصلی جوامع کوچ‌رو است (برای اطلاع بیشتر بنگرید به: ویتکمب، ۱۳۸۲؛ سامنر و ویتکمب، ۱۳۸۸) با این احوال، هر چند که نمونه‌های سفال منقوش بدون لعاب در جنوب و جنوب غربی ایران از محوطه‌های کوهستانی و کوهپایه‌ای به دست آمده‌اند که کمتر از یک هکتار وسعت و بیش از ۱۶۰۰ متر از سطح آب‌های آزاد ارتفاع دارند و عمدتاً متعلق به استقرارهای موقت و جوامع کوچ‌رو هستند (امیرانی‌پور و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۶۱، به نقل از: صدیقیان و غلامی، ۱۳۹۱: ۱۳۵-۱۳۴) اما در استقرارگاه‌ها و بافت‌های مسکونی شهری و روستایی نیز نمونه‌هایی از آن گزارش شده است مانند نمونه‌های بافت کهن قاین (لباف خانیکی،

و چندرنگ را نشانگر «سنن پارسی» می‌داند (عسگری الموتی، ۱۳۹۵: ۱۶).

سفال‌های منقوش محوطه ۹۱ چمشیر عموماً با مغز خمیره‌ی به رنگ آجری، نارنجی و قرمز تا قهوه‌ای روشن، دارای ماده‌ی چسباننده‌ی کانی با اندازه متوسط هستند (شکل ۹ و جدول ۶). سطوح این دسته از سفال‌ها در بیشتر موارد دارای پوشش گلی رقیق در طیفی از قرمز، آجری، نارنجی و قهوه‌ای روشن است. سطوح بیرونی و در مواردی داخلی ظروف با پوشش گلی با طیف رنگ‌های قرمز پررنگ، عنابی، قهوه‌ای مایل به قرمز و در مواردی کرم و قرمز مایل به خاکستری منقوش شده است. در چند قطعه‌ی محدود پوشش سطوح سفال به رنگ کرم روشن است و سطح آن با رنگ قرمز یا نارنجی نقش شده است. در چند قطعه‌ی محدود نیز به صورت نقش منفی با دوغاب نارنجی و کرم سطح سفال منقوش شده است. تمامی قطعات با تکنیک چرخ-ساز ساخته شده و فرآیند پخت در آنها به خوبی صورت نگرفته است، به گونه‌ای که نقوش به صورت مات درآمده و در مواردی با شستن سفال نقش زایل می‌شود. موتیف‌های نقشی عموماً عبارت است از نقوش هندسی ساده شامل باندهای پهن، خطوط موج توپر، نقوش دندان کوسه‌ای، خطوط زیگزاگ و مثلث‌های تکرارشونده. در برخی موارد نیمی از سطح سفال با رنگ پوشش داده شده است. نکته‌ی قابل توجه در مورد سفال منقوش این است که عموماً این دسته از سفال‌ها دارای بدنه‌ی ظریف‌تر نسبت به دیگر نمونه‌ها است. تعداد ۵۲ قطعه سفال از کل مجموعه‌ی مورد مطالعه، معرف سفال منقوش است.

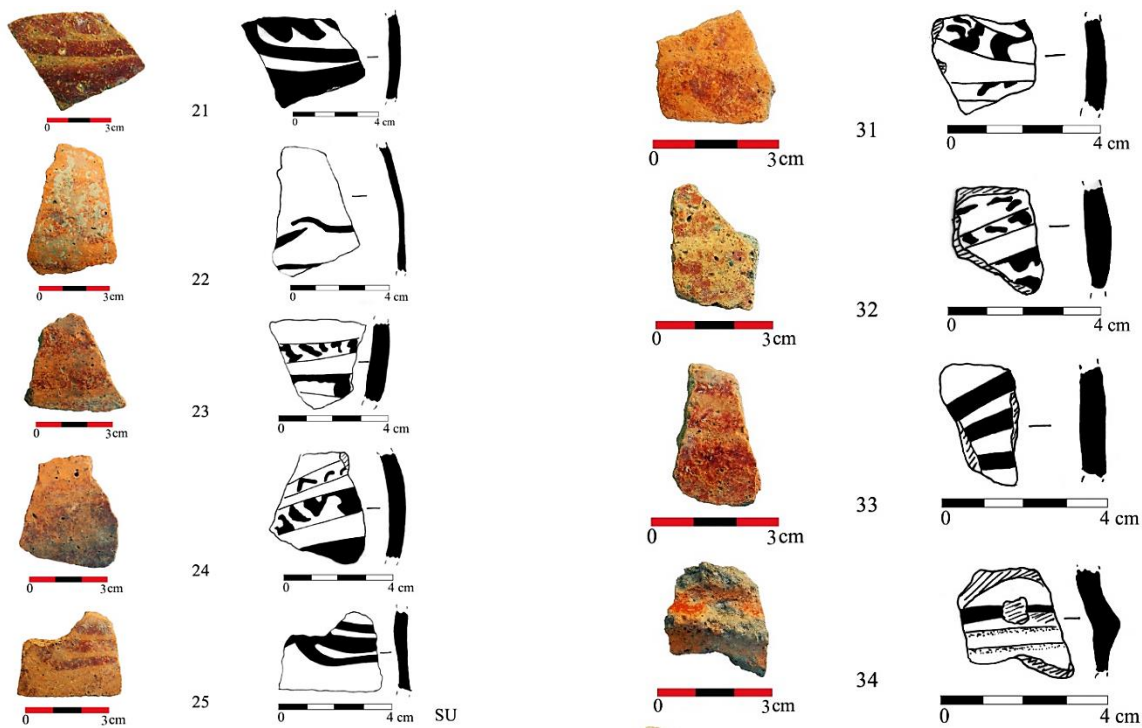
۱۳۸۷)، یا شهر زیز در منطقه بویراحمد (پاکباز، ۱۳۹۸: ۴۹). به نظر می‌رسد این سفال‌ها مربوط به قرون میانی و متأخر اسلامی بوده‌اند، با این وصف برخی از پژوهندگان تردیدهایی در تاریخگذاری این سفال کرده و تاریخ آن را در منطقه بویراحمد حداقل تا نیمه قرن ۴ هجری عقبتر برده بودند (پاکباز، ۱۳۹۸: ۵۰) و در پژوهشی دیگر در مادآباد مرودشت این گونه سفال‌ها به سده‌های ۳ تا ۵ ه.ق منسوب شده‌اند (رجبی، ۱۳۹۴: ۱۸۳). برخی به قرن ۲ تا ۸ ه.ق نسبت داده (سپیدنامه و دیگران، ۱۴۰۱: ۵۰) این نوع سفال، در سراسر لوانت نیز در سده‌های ۵ تا ۸ ه.ق. تولید و استفاده شده است (ویتکمب، ۱۳۸۲: ۸۵). جونز نیز نقش‌هایی از توزیع این سنت سفالی در بلاد شام منتشر کرده و ویژگی‌های سبکی و فنی این نوع سفال را برشمرده و تاریخ ساخت آنها را بین سده‌های ۵ تا ۷ ه.ق. دانسته است (Johns, 1993). همچنین از این گونه سفالی در دوران قاجار نیز گزارش شده است (خسروزاده، ۱۳۸۴). این نوع سفال دست‌ساز با خمیره نخودی مایل به قرمز با خمیرمایه ماسه داشته و نقوش آنها ساده هندسی قرمز تیره یا عنابی‌رنگ است (ویتکمب، ۱۳۸۲: ۸۴-۸۶؛ صدیقیان و غلامی، ۱۳۹۱: ۱۳۹) در نمونه‌های نماشیر، نقوش قرمز یا قهوه‌ای، نقوش قهوه‌ای تیره روی زمینه و پوشش نخودی ایجاد شده، اما در نمونه‌های بلوچستان عموماً روی زمینه و پوشش نارنجی یا قرمز ترسیم شده‌اند و مشابه آنها را در نمونه‌های امروزی سفال کلیپورگان می‌توان یافت (امیرانی‌پور و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۸، به نقل از: موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۲۷). ریچارد بولیت (1992: 1-80) سفالینه‌های منقوش فیگوراتیو

شکل ۹- عکس و طراحی فنی نمونه سفال منقوش از سطح محوطه‌ی ۹۱

شماره	قطعه	قطر	ضخامت	بافت	چسباننده	نوع پوشش	ساخت	پخت	پرداخت	تزئین	خمیره	درون	بیرون	مکان
۱۸	لبه	۵	۰/۴	متوسط	کانی	گلی رقیق	چرخ	کافی	-	منقوش	قهوه‌ای	قرمز	قرمز	سطح
۱	لبه	۱۱	۰/۷	متوسط	کانی	گلی رقیق	چرخ	کافی	-	منقوش	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای	سطح
۹	لبه	۷	۱۰	خشن	کانی	-	چرخ	کافی	-	منقوش	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای	سطح
۲۰	بدنه	-	۰/۶	متوسط	کانی	؟	دست	کافی	-	منقوش	قرمز	قرمز	قرمز	سطح

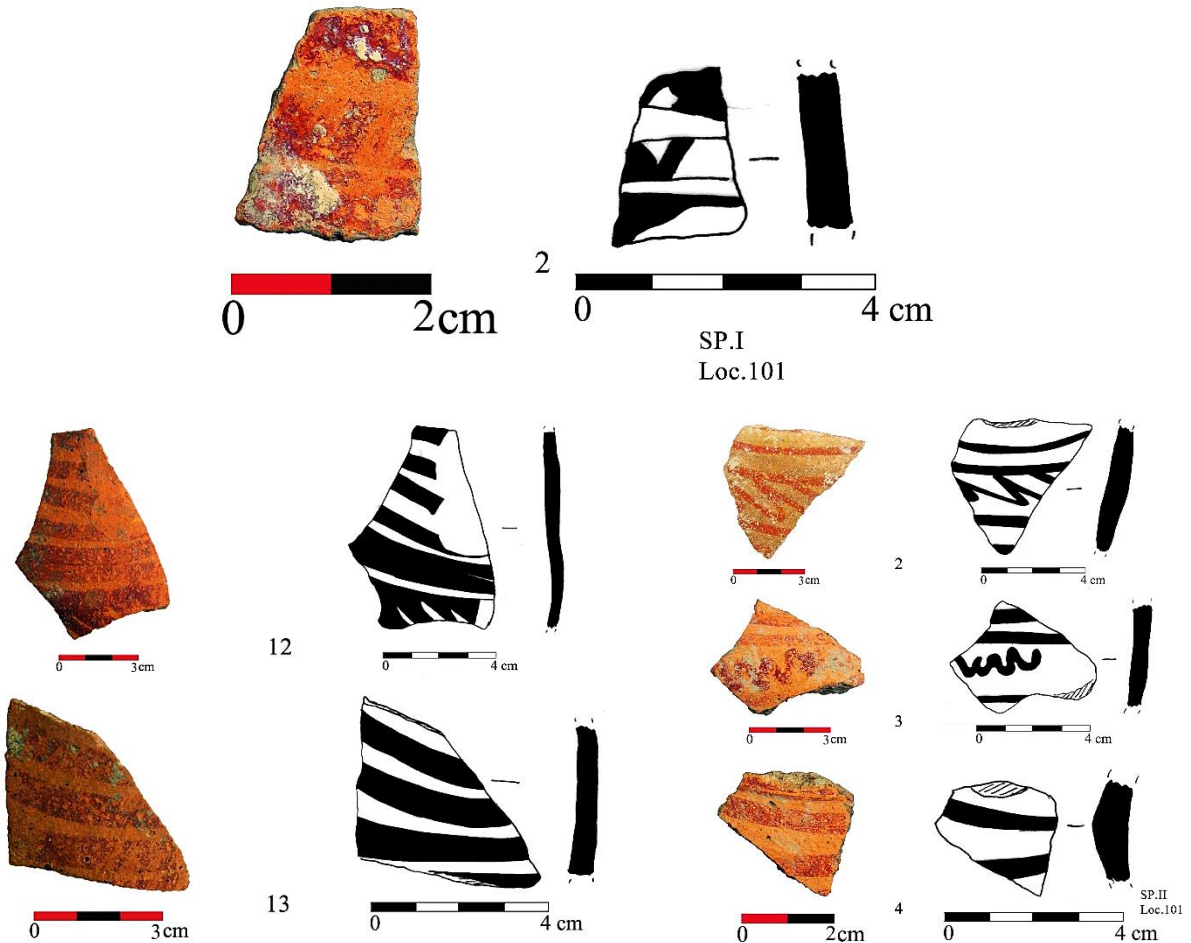
جدول ۶- مشخصات فنی سفال‌های منقوش

شکل ۱۰- عکس و طراحی فنی نمونه سفال منقوش محوطه‌ی ۹۱

شماره	قطعه	قطر	ضخامت	بافت	چسباننده	پوشش	ساخت	پخت	پرداخت	تزئین	خمیره	درون	بیرون	مکان
۲۱	بدنه	-	۰/۶	متوسط	کانی	گلی غلیظ	چرخ	کافی	-	منقوش	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای	بیرون
۲۲	بدنه	-	۰/۴	متوسط	کانی	گلی رقیق	چرخ	کافی	-	منقوش	قهوه‌ای	قرمز	قرمز	قرمز
۲۳	بدنه	-	۰/۷	متوسط	کانی	گلی رقیق	دست	کافی	-	منقوش	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای
۲۴	بدنه	-	۰/۶	متوسط	کانی	گلی غلیظ	دست	کم	-	منقوش	خاکستر	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای
۲۵	بدنه	-	۰/۵	متوسط	کانی	گلی غلیظ	دست	کافی	-	منقوش	قهوه‌ای	قرمز	قرمز	قرمز
۳۱	بدنه	-	۰/۵	متوسط	کانی	گلی غلیظ	چرخ	کافی	-	منقوش	قهوه‌ای	قرمز	قرمز	قرمز
۳۲	بدنه	-	۰/۵	متوسط	کانی	گلی رقیق	دست	کافی	-	منقوش	قهوه‌ای	کرم	کرم	کرم
۳۳	بدنه	-	۰/۶	متوسط	کانی	گلی رقیق	دست	کافی	-	منقوش	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای
۳۴	بدنه	-	۰/۵	متوسط	کانی	گلی غلیظ	دست	کم	-	منقوش	خاکستر	قرمز	قرمز	قرمز

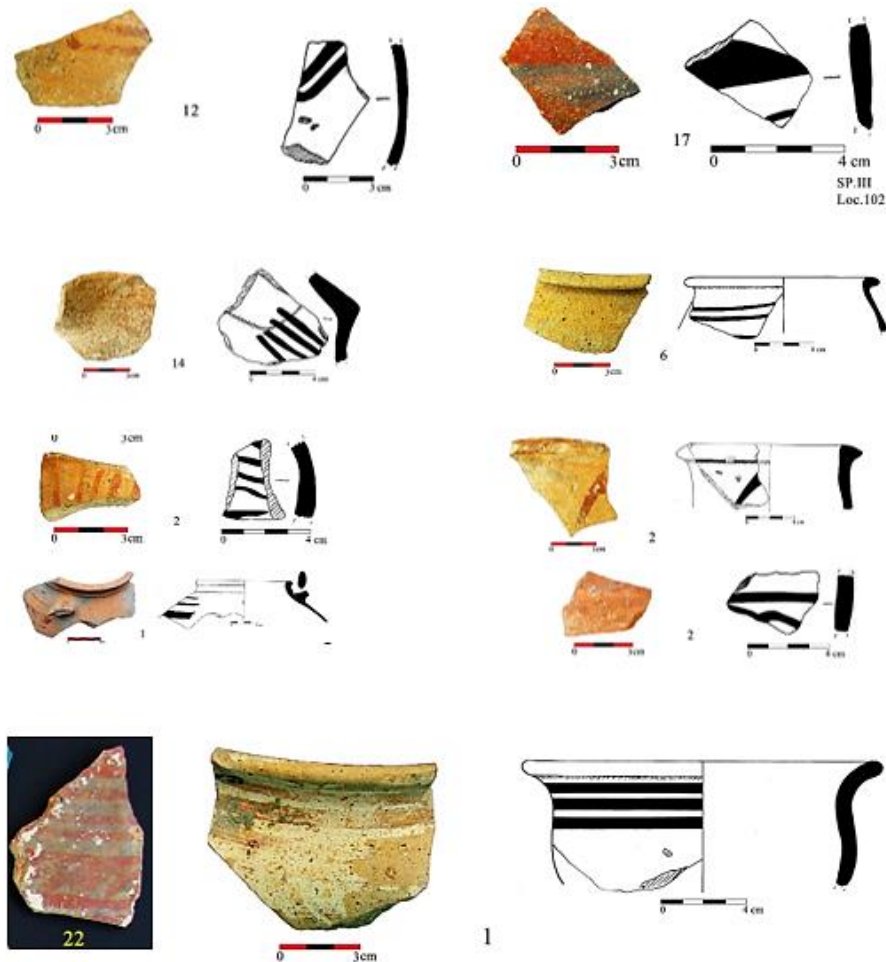
جدول ۷- مشخصات فنی سفال‌های منقوش

شکل ۱۱- سفال‌های منقوش مکشوفه از کاوش محوطه ۰۹۱

شماره	قطعه	قطر	ضخامت	بافت	چسباننده	پوشش	ساخت	پخت	پرداخت	تزئین	خمیره	درون	بیرون
۲	بدنه	-	۲/۵	متوسط	کانی	گلی رقیق	دست‌ساز	کافی	-	منقوش	قهوه‌ای	قرمز	قرمز
۲	بدنه	-	۰/۵	متوسط	کانی	گلی غلیظ	دست‌ساز	کافی	-	منقوش	قهوه‌ای	کرم	کرم
۳	بدنه	-	۰/۴	متوسط	کانی	گلی غلیظ	دست‌ساز	کافی	-	منقوش	قهوه‌ای	نارنجی	نارنجی
۴	بدنه	-	۰/۴	متوسط	کانی	گلی غلیظ	دست‌ساز	کافی	-	منقوش	قهوه‌ای	نارنجی	نارنجی
۱۲	بدنه	-	۰/۹	متوسط	کانی	گلی رقیق	چرخ‌ساز	کافی	-	منقوش	قهوه‌ای	قرمز	قرمز
۱۳	بدنه	-	۰/۹	متوسط	کانی	گلی رقیق	چرخ‌ساز	کافی	-	منقوش	قهوه‌ای	قرمز	قرمز

جدول ۸- مشخصات فنی سفال‌های منقوش

شکل ۱۲- سفال‌های منقوش

محل کشف	رنگ			تزئین	پرداخت	پخت	ساخت	نوع پوشش	شاموت	بافت	ضخامت	قطر	نوع قطعه	شماره
	بیرون	درون	خمیره											
III	قرمز	قهوه‌ای	قهوه‌ای	منقوش	-	کافی	دست‌ساز	گلی رقیق	کانی	متوسط	۶	-	بدنه	۱۷
IV	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای	منقوش	-	کافی	دست‌ساز	گلی رقیق	کانی	متوسط	۶	-	بدنه	۱۲
V	کرم	قهوه‌ای	قهوه‌ای	منقوش	-	کافی	چرخ‌ساز	گلی رقیق	کانی	متوسط	۶	۱۷	لبه	۶
V	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای	منقوش	-	کافی	چرخ‌ساز	گلی غلیظ	کانی	متوسط	۶	-	بدنه	۱۴
VII	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای	منقوش	-	کافی	چرخ‌ساز	گلی غلیظ	کانی	متوسط	۹	۱۵	لبه	۲
VIII	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای	منقوش	-	کافی	دست‌ساز	گلی رقیق	کانی	متوسط	۶	-	بدنه	۲
X	قهوه‌ای	قهوه‌ای	قهوه‌ای	منقوش	-	کافی	دست‌ساز	گلی رقیق	کانی	متوسط	۷	-	بدنه	۲
XV	آجری	آجری	قهوه‌ای	منقوش	-	کافی	چرخ‌ساز	گلی رقیق	کانی	متوسط	۶	۱۴	لبه	۱
XVI	نخودی	نخودی	قهوه‌ای	منقوش	-	کافی	چرخ‌ساز	گلی غلیظ	کانی	متوسط	۶	۲۲	لبه	۱
XV	قهوه‌ای	قهوه‌ای	نارنجی	منقوش	-	کافی	دست‌ساز	گلی غلیظ	کانی	متوسط	۷	-	بدنه	۲۲

جدول ۹- مشخصات فنی سفال سفال‌های منقوش

می‌شوند که سفال لعابدار تقریباً تعداد بسیار کمی را شامل می‌شود. سفال‌های بدون لعاب به دو دسته عمده سفال‌های ساده (نخودی، قرمز و خاکستری‌رنگ) و سفال با عناصر نقشی (نقش‌کنده، نقش افزوده و سفال منقوش) تقسیم می‌شود. سفال منقوش سفال شناخته شده‌ای در خاور میانه است که بین قرن ۲ تا ۸-۹ ه.ق تاریخگذاری شده است. در بررسی دقیقتری که در استان کهگیلویه و بویر احمد انجام شده به نظر می‌رسد که سفال منقوش متعلق به قرن ۳ تا ۵ ه.ق است. بنابراین با تأکید بیشتری محوطه ۰۹۱ چمشیر به احتمال بسیار زیاد به این بازه زمانی تعلق دارد.

۱۳ نتیجه‌گیری

محوطه ۰۹۱ چمشیر دارای سه بخش است: الف) دو واحد ساختمانی شبیه به هم با یک راهرو و سه اتاق، و نیز ب) دو اتاق شبیه به انبار. با توجه به شرایط جغرافیایی ویژه با زمستان‌هایی با بارش نزولات جوی مناسب و تابستان‌های گرم به نظر می‌رسد این معماری چهارگوش به اقوام نیمه‌یکجانشین تعلق داشته است. سفال‌های این محوطه به ویژه سفال منقوش بدون لعاب نشان می‌دهد این محوطه به احتمال قریب به یقین از قرن ۳ تا ۵ ه.ق مورد استفاده بوده است. سفال‌ها به دو دسته کلی سفال‌های لعابدار و سفال‌های بدون لعاب تقسیم

منابع

باستان‌شناسی. دوره ۱۱، شماره ۲ (پاییز و زمستان ۱۳۹۸): ۳۷-۵۶

خانی‌پور، مرتضی و فیروز مهجور، (۱۳۹۲). «سبک‌شناسی و رابطه نقش و فرم سفال‌های اسلامی استخر». بیرجند: دانشگاه بیرجند، صص ۱-۱۶

رجبی، نوروز، (۱۳۹۴). «یافته‌های باستان‌شناسی فصل دوم کاوش محوطه‌ی مادآباد الف-مرودشت». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. شماره ۹ (پاییز و زمستان ۱۳۹۴): ۱۷۵-۱۹۴

زعفرانلو، رقیه، (۱۳۸۴). گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم تپه قلعه گیو، بیرجند: مرکز اسناد اداره‌کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان جنوبی (منتشر نشده)

سامنر، ویلیام؛ و دونالد ویتکمب، (۱۳۸۸). «سیستم استقرار دوره اسلامی در فارس از دیدگاه باستان‌شناسی». ترجمه محمدحسن ذال، پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس. سال اول، شماره اول: ۱۰۲-۱۱۱

سپیدنامه، حسین؛ سهراب خالدی، (۱۳۹۲). «جغرافیای تاریخی کهگیلویه و بویراحمد در دوران اسلامی». همایش ملی

باستان‌شناسی ایران. بیرجند: دانشگاه بیرجند

سپیدنامه، حسین؛ صالحی کاخکی، احمد، (۱۳۹۵). «زیستگاه‌های کوچ‌نشینان کهگیلویه در دوران اسلامی (مطالعه موردی: محوطه دلی

آزادی، احمد، (۱۳۸۸). گزارش فصل دوم بررسی‌های باستان‌شناختی منطقه کهگیلویه. آرشیو اداره‌کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کهگیلویه و بویراحمد (منتشر نشده)

امیرانی‌پور، محبوبه؛ سعید امیرحاجلو و سارا سقایی، (۱۳۹۷). «مطالعه سفال منقوش بدون لعاب (شبه پیش از تاریخی) در محوطه‌های دوران اسلامی دشت نماشیر کرمان». مطالعات باستان‌شناسی پارسه. شماره ۳ (بهار ۱۳۹۷): ۱۴۹-۱۶۵

امیرحاجلو، سعید؛ و سقایی، سارا، (۱۳۹۷). «گسترش و تنوع گونه‌های سفال دوران اسلامی در سکونتگاه‌های دشت نماشیر کرمان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. شماره ۱۹ (زمستان ۱۳۹۷): ۲۰۷-۲۲۶

امیری، مصیب؛ موسوی کوهپر، سیدمهدی و خادمی ندوشن، فرهنگ، (۱۳۹۱). «طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفال‌های ساسانی- اسلامی بیشاپور؛ مطالعه موردی سفال‌های فصل نهم کاوش». مطالعات باستان‌شناسی. شماره ۵ (شهریور ۱۳۹۱): ۱-۳۲

بدیعی گورتی، مجید، (۱۴۰۰). کاوش در محوطه ۹۱ چمشیر. آرشیو پژوهش‌شکده باستان‌شناسی (منتشر نشده)

پاکباز، داود؛ جواد نیستانی و حسن کریمیان، (۱۳۹۸). «مکان‌یابی شهر زیز بر اساس منابع تاریخی و بررسی‌های باستان‌شناختی»، مطالعات

روشنمند». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۹ (پاییز و زمستان ۱۳۹۴): ۸۷-۱۰۶

صدیقیان، حسین و غلامی، حسین، (۱۳۹۱). «سفال اسلامی منقوش بدون لعاب (شبه پیش از تاریخ) ایران». پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس. شمارگان ششم و هفتم: ۱۳۴-۱۴۲

عسگری الموتی، حجت‌اله، (۱۳۹۵) «بازخوانی محتوایی نقوش سفال نیشابور در قرن چهارم هجری با محوریت باورهای مذهبی و پیشگویی‌های نجومی». خراسان بزرگ. شماره ۲۵ (زمستان ۱۳۹۵): ۱۵-۲۸

عطایی، محمدتقی، (۱۳۹۵). گزارش برنامه مطالعات باستان‌شناسی سد چم شیر، شهرستان گچساران، استان کهگیلویه و بویراحمد (فصل یکم، زمستان ۱۳۹۵). چهار جلد (جلد یکم تا سوم: نتایج بررسی و جلد چهارم: نتایج گمانه‌زنی)، آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده)

عطایی، محمدتقی، (۱۳۹۸). گزارش برنامه مطالعات باستان‌شناسی سد چم شیر، شهرستان گچساران، استان کهگیلویه و بویراحمد (فصل دوم، فروردین ۱۳۹۸). آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده)

علمداری، کوروش، (۱۳۸۸). گزارش فصل اول از بررسی‌های باستان‌شناسی بویراحمد شمالی. آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کهگیلویه و بویراحمد (منتشر نشده)

فرجامی محمد؛ و علی‌اصغر محمودی‌نسب، (۱۳۹۹). «بررسی و تحلیل یافته‌های باستان‌شناسی

یاسیر)». پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران. دوره ۶، شماره ۲ (پاییز و زمستان ۱۳۹۵): ۱۵۷-۱۷۷

سپیدنامه، حسین؛ صالحی کاخکی، احمد، (۱۴۰۰). «کاروانسرای ساسانی- اسلامی جنوب ایران (مطالعه موردی کاروانسرای محمدآباد کهگیلویه)». مجله مطالعات ایرانی اسلامی. دوره ۱۱، شماره ۲ (تابستان ۱۴۰۰): ۱۱۹-۱۴۹

سپیدنامه، حسین؛ صالحی کاخکی، احمد؛ و حشمت‌الله سپهوند، (۱۳۹۶). «پایگاه فرهنگی قلعه حص و کنشت مجوسان در سده‌های نخستین اسلامی». فصلنامه پژوهش‌های تاریخی. شماره پیاپی ۳۴ (تابستان ۱۳۹۶): ۶۷-۸۸

سپیدنامه حسین؛ صالحی کاخکی، احمد؛ حسینی، سیدهاشم؛ و ابراهیم رایگانی، (۱۴۰۱). «قلاع و دژهای دفاعی رستاق بلادشاپور از منظر جغرافیای سیاسی- اداری». اثر. سال ۴۳، شماره ۱ (بهار ۱۴۰۱): ۴۲-۶۳

سراقی، نعمت‌الله، (۱۳۹۰). بررسی باستان‌شناسی حوضه سد چمشیر- گچساران، آرشیو پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده)

شراهی، اسماعیل و حسین صدیقیان، (۱۳۹۸). «مطالعه باستان‌شناختی سفال‌های قرون میانی اسلامی دستکند زیرزمینی تهیق خمین». مطالعات باستان‌شناسی پارسه. شماره ۸ (تابستان ۱۳۹۸): ۱۴۱-۱۵۸

شیروانی، قادر؛ رضا مهرآفرین و مریم کردستانی، (۱۳۹۴). «گاهنگاری محوطه‌ی باستانی کنبینو (تل گوینه) بر اساس مطالعه‌ی سفال‌های به‌دست آمده از بررسی

نخعی، آسیه؛ جلالی، زهرا؛ و حسین مهرپویا، (۱۳۹۵). «معرفی محوطه باستانی حسین‌آباد دهدار در مسیر جیرفت به هرمز در سده‌های میانی اسلام». *دومین همایش ملی فرهنگ-گردشگری و هویت شهری*: ۱-۸

ویتکمب، دونالد، (۱۳۸۲). «سفال‌های پیش از تاریخی دروغین از جنوب ایران». ترجمه محسن زیدی. *باستان‌پژوهی*. شماره ۱۱: ۹۵-۸۴

هژبری، علی، (۱۴۰۱). *گزارش کاوش نجات‌بخشی محوطه ۰۹۱: حوضه آبگیر سد چمشیر (گچساران- کهگیلویه و بویر احمد)*. مرکز اسناد پژوهش‌گده باستان‌شناسی (منتشر نشده)

یغمایی، احسان (اسماعیل)، (۱۳۸۶ تا ۱۳۸۸) *گزارش‌های بررسی باستان‌شناسی شهرستان گچساران*. در سه فصل (فصل اول: ۱۳۸۶؛ فصل دوم: ۱۳۸۷ و فصل سوم: ۱۳۸۸). آرشیو پژوهش‌گده باستان‌شناسی (منتشر نشده)

یوسفی، صاحب، (۱۳۸۵). *گزارش آواربرداری قلعه نه‌بند*. بیرجند: مرکز اسناد اداره‌کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان جنوبی (منتشر نشده)

یوسفی، صاحب، (۱۳۸۶). *گزارش تعیین حریم تپه بیچند*. بیرجند: مرکز اسناد اداره‌کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان جنوبی (منتشر نشده)

فصل چهارم کاوش محوطه کهنک، شهرستان سربیشه- خراسان جنوبی»، *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*. شماره ۱۴ (زمستان ۱۳۹۹): ۱۰۱-۱۲۳

قزلباش، ابراهیم؛ و احمد پرویز، (۱۳۹۲). «بررسی زیستگاه‌های دوره اسلامی در ارتفاعات زاگرس جنوبی». *مطالعات باستان‌شناسی*. دوره ۵، شماره ۲ (پاییز و زمستان ۱۳۹۲): ۱۱۳-۱۲۸

لباف خانیکی، رجبعلی، ۱۳۸۶، *گزارش گمانه‌زنی شهر قدیم قاین*. بیرجند: مرکز اسناد اداره‌کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان جنوبی (منتشر نشده)

ملاصالحی، حکمت‌الله؛ محمداسماعیل اسماعیلی جلودار و علیرضا خسروزاده، (۱۳۹۸). «نویافته‌های باستان‌شناختی در جزیره ابوموسی خلیج فارس»، *فصلنامه تخصصی مطالعات خلیج فارس*. شماره پیاپی ۱۶ (بهار ۱۳۹۸): ۶-۲۶

موسوی‌حاجی، سیدرسول؛ توسلی، محمدمهدی؛ شیرازی، روح‌الله؛ و زور، مریم، (۱۳۹۲). «گونه‌شناختی و معرفی سفالینه‌های دوران اسلامی بلوچستان (مکران جنوبی)». *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*. شماره ۵ (پاییز ۱۳۹۲): ۱۴۰-۱۲۱

میرزایی، آریتا، (۱۳۸۷). *گزارش بررسی و شناسایی محوطه‌های باستانی شهرستان شیروان و فاروج خراسان شمالی*. آرشیو پژوهش‌گده باستان‌شناسی (منتشر نشده)

- Bulliet, R. W. (1992), "Pottery Style and Social Status in Medieval Khurasan". *Archaeology, Annales and Ethnohistory*. A. B. Knapp (ed.), Cambridge University press: 75-82.
- Franke, Ute, (2016). "Unglazed Painted Pottery from the 10th to the 13th century. Magic Motifs". *Herat Through Time (The Collections of the Herat Museum and Archive), Ancient Herat*. Ute Franke and Martina Müller-Wiener (eds.), Vol. 3, Berlin, pp. 231-271.
- Johns, J. (1993). "The Rise of Middle Islamic Hand-made Geometrically-Painted Ware in Bilad-Al-Sham (11-13th centuries A.D.)". *Colloque International d'Archeologie Islamique*. IFAO, Le Caire, 3-7 Fevrier, Textes Arabes et Etudes Islamiques, Vol. 36: 65-93.
- Kennet, Derek & Regina Krahl, (2004). *Sasanian and Islamic pottery from Ras al-Khaimah: classification, chronology, and analysis of trade in the Western Indian Ocean*. Oxford: Archaeopress.
- Mierzejewska, Marta, (2015). "Kharai-el-Dasht 2013: Pottery. Preliminary report". *Polish Archaeology in the Mediterranean*. vol. 24 (1):571-579.
- Priestman, Seth M. N. and Derek Kennet, (2023). *Sasanian and Islamic Settlement and Ceramics in Southern Iran (4th to 17th Century AD)*. London: British Institute of Persian Studies. Archaeological Monograph Series.
- Sedighian, Hossein, (2023) "Distribution and Diversity of Islamic Ceramic Types at Archaeological Sites of Khusf County". *Iranian Journal of Archaeological Studies*. Vol. 13, No.1: 37-50.
- Simpson, St John, (2022). "Part Three: Material Culture – Introduction". *Sasanian Archaeology (Settlements, Environment and Material Culture)*. St John Simpson (ed.). Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Simpson, St John, (2022). "Sasanian Pottery: Archaeological Evidence for Production, Circulation and Diachronic Change". *Sasanian Archaeology (Settlements, Environment and Material Culture)*. St John Simpson (ed.). Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Sumner, W.M., and Whitcomb, D., (1999). "Islamic settlement and chronology in Fars: an archaeological perspective". *Iranica Antiqua*. 34: 309-324.
- Whitcomb, Donald, (1987). "Bushire and the Angali Canal". *Mesopotamia*. XXII: 311-336
- Whitcomb, Donald S., (1985). *Before the Roses and Nightingales: excavations at Qasr-I Abu Nasr, old Shiraz*. New York.
- Whitcomb, Donald S., (1991). "Pseudo-prehistoric ceramics from southern Iran". *Golf-archaeologie Mesopotamien, Iran, Bahrain, Vereinigte Arabische Emirate und Oman*. K.

Schippmann et al., (eds.). Bucham
Erbach: M.L.Leidorf, 95-112